

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՄԱՎԱԳԱԴԹԸ

(ՆՈՐ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ա.

Պարագայական վերնագիրը մը ներքեւ գետեղուած հետագայ հատուածները կը վերցուին հայ պատմագրութեան մէջ չօգտագործուած բոլորովին նոր աղբիւրներէ: Անոնք կու գան առաւելարար Մուսա Լերան երկրորդ արտագաղթը կարելի դարձնող եւ անոր հետ առնչուող մարդերու գրիչէն, եւ ընդհանրապէս կը խօսին նաեւ զայն յառաջացնող, եւ ապա՝ անոր յաջորդող ժամանակաշրջաններուն մասին:

Շատ բան դրուեցաւ այս արտագաղթի մասին, բայց գրողներէն ոչ մէկը փորձեց մատչել առկայ պաշտօնական փաստաթուղթերուն, եւ դէպքերուն ժամանակակից եւ անոնց մէջ բաժին վերցուցած անձերու յուշագրութիւններուն եւ գործերուն՝ տալու համար նաեւ պատմութեան այն մասը, որուն վրայ կ'արմատաւորուի այս արտագաղթը եւ ապա՝ այն միւսը, որ իր աւարտին կը հասցնէ շրջանի մը պատմութիւնը: Արգարեւ, փաստաթուղթերով կը վխտան արխիւները Ֆրանսական, անգլիական, գերմանական, իտալական, ամբրիկեան, թրքական եւ սուրիական դիւանատուներուն, որոնցմէ բազմաթիւներ հրատարակուած են եւ կը մնան մատչելի պատմութեան ուսանողին համար, մինչդեռ, որքան որ գիտենք, տակաւին անձանօթ կը մնան թրքականներն ու սուրիականները:

Պետական եւ պաշտօնական արխիւային նիւթերուն առնթեր եւ անոնց չափ կարեւոր են թուղթերը Անթիլիասի կաթողիկոսութեան

ենթակայ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովին, որոնցմէ Հայ մամուլին մէջ հրատարակուած կը դռնենք լուի քանի մը տեղեկագիր, մինչ մնացեալները ամփոփուած կը մնան Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի պատկան թղթածրարներուն, Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական դրասենեակներուն եւ Լիբանանի Շրջանակային Յանձնաժողովի արխիւներուն մէջ: Նոյնքան կարեւոր են նաեւ թուղթերը Անթիլիասի թիւ 34/1, 34/3, եւ 106/1 թղթածրարներուն: Սկզբնաղբիւրներու այս զբեթէ մոռցուած եւ չօղտագործուած դէղերուն մէջ իրենց արժանի տեղն ունին թուղթերը Հ.Բ.Ը. Միութեան Լիբանանի դործիչ եւ կըթական քննիչ Միքայէլ Նաթանեանի, զորոնք անկէկա կանոնաւոր կերպով եւ ի պաշտօնէ յղեց Գահիրէի Շրջանակային Պատկ. Յանձնաժողովին, Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան վարիչ-պատուիրակ Վահան Մալեղեանին եւ Միութեան Նիւ Եորքի Կեդրոնական Վարչութեան:

Այս բոլորէն անկախ՝ նոյնքան կարեւոր են հրատարակուած դործերն այն մարդերուն, որոնք զեր վերցուցին Ալեքսանտրէթի հարցին մէջ, եւ որուն անուրանալի մէկ մասն է եւ արդիւնքը Մուսա Տաղի հայութեան երկրորդ արտագաղթը: Այսօր երբ աւարտած է քառասնամեակը երկրորդ այս գաղթին՝ առաջին շարքի վրայ կը կենան Տոքթ. Ապտիւրրահման Մելեքը, որ նախ եղաւ վարչապետը Հաթայի Հանրապետութեան եւ ապա՝ 1938 թ.ի Յունիսի 6-էն ետքն ալ՝ կուսակալը Հաթայի թրքական գաւառակին, եւ Բընէ Մասսիլէին, որ նախ՝ 1939 թ.ին, մասնաւոր առաքելութեամբ զրկուեցաւ Անդարա, եւ ապա՝ թրքական հանրապետութեան մօտ նշանակուեցաւ Ֆրանսայի դեսպան: Այս երկու մասնակիցներուն վկայութիւնները կու գան ամբողջացնելու զիրար: Տոքթ. Մելեքն իր յուշերը հրատարակեց Անդարայի մէջ 1966 թ.ին, յուշեր, որոնք կը յենուն ոչ միայն անձնական ասորումներու՝ այլ նաեւ փաստաթուղթերու վրայ, թէպէտեւ հեղինակը չ'ըսեր թէ ուրիշ⁶ կը քաղէ օգտագործած իր վաւերագիրները: Ի՞նչ խօսք որ Մելեքի դործը կը ներկայացնէ հաւաքածոյ մը աղաւաղուած ճշմարտութիւններու եւ կը դժէ պատկեր մը, որ շատ է դունաղարդուած թրքական երանդներով:

Թուրք-Ֆրանսական մերձեցումի առաքելութեամբ մըն էր որ Բընէ Մասսիլէին ուղեւորուեցաւ Թուրքիա 1939 թ.ի Յունուարի 6-ին: Այդ առաքելութիւնը տեւեց մինչեւ 1940 թ.ի սկիզբները, որմէ ետք զինք տակաւին կը դռնենք դեսպանի իր պաշտօնին վրայ: Դեսպանական իր պաշտօնակալութեան շրջանին բազմաթիւ անգամներ զրեց Բարիդի Գէ Տորսէի իր մեծաւորներուն՝ ոչ միայն Թուրք-Ֆրանսական մերձեցումի փորձերուն, այլ մասնաւոր Ալեքսանտրէթի հարցին շուրջ: Դեսպանական այդ թուղթերէն մաս մը, ընտրովի, հրատար-

րակուեցաւ Documents Diplomatique Français-ի 1938-1940 թթ. Ժամանակաշրջանն ընդգրկող հատորներուն մէջ: Այս վաւերագրերն-
 րը տակաւին չեն օգտագործուած հայ պատմագրութեան կողմէ: Սա-
 կայն Փրանսացի դեսպանը պիտի սպասէր ճիշդ քառորդ դար մը՝
 1964 թ.ին լրսին տալու համար պատմութիւնն իր դեսպանական ա-
 ռաքելութեան, որուն անտարակոյս անբաժան մէկ մասը պիտի ըլ-
 լար Ալեքսանտրէթի հարցին հետ հայութեան ալ իրավիճակը Հաթայ
 կոչուած Կիլիկիոյ այս շրջանին մէջ: Իր խիստ յայտարարութեամբ՝
 գրելու համար իր յուշերը՝ ինք օգտագործած է ոչ միայն անձնական
 իր արխիւը, այլ նաեւ այն նիւթերը եւ սկզբնաղբիւրները, գորոնք
 հրատարակուած կը գտնենք անգլիական Documents on British Fo-
 reign Policy, 1919-1939, գերմանական Documents on German
 Foreign Policy, 1918-1945, եւ իտալական I Documenti Diplomatici
 Italiani, 1935-1943 գործերուն համապատասխան հատորներուն մէջ,
 եւ առ այդ՝ Փրանսական այս դեսպանին գործը կը վերածուի առա-
 ջին կարգի սկզբնաղբիւրի:

Մուսա Լեւոն հայութեան երկրորդ դաղթը եղաւ արդիւնքը
 մանաւանդ թուրք-Փրանսական յարաբերութիւններուն, որոնք, ի՞նչ
 խօսք, առաջին խիստ վայրկեանէն անյարիր էին հայկական շահերուն:
 Դեսպան մը քիչ անդամ կարող է իրեն համար դժուար ուղիէն դուրս
 դալ եւ տալ այն՝ ինչ որ ինք անձնապէս կը մտածէ ու կը կարծէ թէ
 ճիշդ է: Մասսիւլեի այդ մէկը կը կատարէ մերթ իր գիրքին մէջ, մինչ
 պաշտօնակալութեան շրջանին անիկա եղաւ պարտաճանաչ մարդ մը,
 որ լաւապէս ծառայեց Քէ Տորսէի իր տէրերուն: Այդ ծառայութիւնն
 էր որ, սակայն, հայն ու դարաւոր իր հայրենիքը պիտի մատնէր
 անասելի կացութեան մը, եւ զանոնք յանձնէր թուրքի քմայքին՝
 թուրք-Փրանսական դաշնագիրով մը: Քաղաքական պաստառի վրայ
 դրած՝ դատապարտելի էր այդ դաշնագիրը, որ արեւմտեան պատ-
 մագրութեան մէջ կը գտնենք մանրամասնօրէն վերլուծուած, մինչ
 հայ պատմագրութիւնը հազիւ թէ կը յիշէ դայն:

Արեւմտեան պատմագրութեան նորագոյն արտայայտութիւն-
 ներն իսկ այժմ կը դատապարտեն կատարուածը: Անոնցմէ Ճոֆրի
 Լըուիս կը հաստատէ թէ «Թուրքիոյ սահմաններն իրենց ներկայ ձեւը
 չստացան մինչեւ 23 Յուլիսի, 1939 թ., երբ թրքական բանակներն
 ստանձնեցին Հաթայը՝ նախին սանճազը (գաւառակը) Ալեքսանտրէ-
 թի: Օսմանեան Կայսրութեան անկումէն ետք անիկա կցուեցաւ Մու-
 րիոյ, եւ 1921 թ.ին թուրքերն ընդունեցան այս կացութիւնը Ֆրան-
 սայի հետ կնքուած Անգարայի համաձայնագիրով^{1*}: 1937 թ.ին Թուր-

* Մանօթագրութիւններուն համար տես յօդուածի վերջաւորութեան (հմբ.):

քիա օգտագործեց առիթը՝ երբ Ֆրանսան փափաք յայտնեց բարեկամութիւն հաստատելու իրեն հետ՝ եւ պնդեց կցումին վրան այս շըրջանին՝ անոր բնակչութեան 40 տոկոսին թուրք ըլլալը պատճառաբանելով³։ Ֆրանսան յայտարարեց թէ կ'ուզէր ինքնակախութիւն շնորհել Ալեքսանտրէթին, սակայն թուրքիան մնաց դժգոհ եւ կռիւն սկսաւ 1938 թ.ի ամբան։ Յուլիսի 3-ին դոյացաւ թուրք-ֆրանսական համաձայնութիւն մը։ Օգոստոսին կայացան ընտրութիւնները տեղական երեսփոխանական ժողովին համար, եւ թուրքերն ապահովեցին 40 ամբողջն՝ 22-ը։ Կոթնած այս մեծամասնութեան՝ անոնք յայտարարեցին Հաթայի Անկախ Հանրապետութիւն մը։ Գալիք պայքարի մը մէջ ուզելով ապահովել թրքական օժանդակութիւնը՝ Ֆրանսան չհակառակեցաւ երբ առնուեցաւ անխուսափելի յաջորդ քայլը։ 1939 թ.ի Յունիսի 29-ին՝ Հաթայի խորհրդարանը քուէարկեց Թուրքիոյ հետ միացում։

«Ֆրանսան քաղեց համբերատարութեան իր արգասիքը 1939 թ.ի Հոկտեմբերի 19-ին, երբ Անգարայի մէջ ստորագրուեցաւ Անգլո-Ֆրանսա-Թրքական դաշնագիրը⁴։ Անով թուրքիա խոստացաւ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի տալ այն բոլոր օժանդակութիւնն ու նպաստը, զորոնք ունէր իր տրամադրութեան ներքեւ՝ եւրոպական պետութեան մը յարձակումին պարագային՝ որ Միջերկրականի շրջանին մէջ կ'առաջնորդէր պատերազմի մը, եւ որուն կրնային ընդխառնուիլ Անգլիան եւ Ֆրանսան, կամ երբ անոնք ստիպուած ըլլային պատերազմի ձեռնարկելու 1939 թ.ի Ապրիլին՝ Յունաստանի եւ Ռումանիոյ տուած ապահովութեան իրենց երաշխիքին կատարման պարագային։ Իրենց կարգին՝ Անգլիա եւ Ֆրանսա պիտի օգնէին Թուրքիոյ, իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ, երբ անկա դառնար զոհը որեւէ եւրոպական պետութեան յարձակումին, կամ ալ՝ երբ այսպիսի պատերազմի մը պարագային պատերազմի մասնակցէր Միջերկրականի շրջանին մէջ»⁵։

Բիչըրտ Ռապինսըն այս բոլորին մասին խօսելէ ետք՝ կ'եզրակացնէ. «Քեմալի հակակայսերապաշտական քաղաքականութիւնն արգելք չեղաւ որ թուրքեր դաւադրեն Ֆրանսացիներուն հետ 1939 թ.ին Սուրիայէն խլելու համար Հաթայը՝ Ալեքսանտրէթի դաւառակը։ Այնուամենայնիւ՝ կան փաստեր, որոնք ցոյց կու տան թէ թուրքեր բնաւ նկատի չունէին որպէս վերջնական եւ ընդունելի Հաթայի զիջումը Սուրիոյ եւ հոգատար իշխանութեանը Ֆրանսայի⁶։ Այսուհանդերձ՝ [Հաթայի] ստանձնումը [Թուրքիոյ կողմէ] յստակօրէն հակառակ էր Լոզանի դաշնագիրին տրամադրութիւններուն։ ...Շատ բնական է որ սուրիացիներ շարունակէին դատապարտել Ֆրանսական պարպումը սուրիական այս հողամասին, զոր որպէս հողատար իշ-

խանութիւն՝ Ֆրանսան իրաւական իրաւունք չունէր փոխանցելու [ուրիշին]»⁷ :

Անըմբռնելի մնաց արտօրանքը Ֆրանսայի՝ Ալեքսանտրէթի Սանճազը ձեռքէ հանելու մէջ : Դէպքերու պարզ քննարկում մը ցոյց պիտի տայ որ Ֆրանսական յայտարարութիւններէն անդին կային զիւանագիտական ծածուկ համաձայնութիւններ, որոնք դարբնուեցան տեղ մը՝ Անգարայի եւ Բարիդի մէջ : Բայց յստակացնելու համար այս բոլորը՝ ի շարս այլ գործերու, որոնք կը քողարկեժեն դէպքերը, անհրաժեշտ է զիմել Անգարայի մօտ Ֆրանսայի դեսպան Բընէ Մասսելիի յուշերուն, որոնց մէջ հեղինակը բազմաթիւ անգամներ կը խօսի այս բոլորին մասին : Պաշտօնական մարդու մը պաշտօնական խօսքն է որ կու դայ լոյս սփռելու թուրք-Ֆրանսական այն յարաբերութիւններուն վրայ, որոնք տուն տուին Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ դաղթին :

Ըստ դեսպանին՝ «այն ատեն ոչ մէկը — այս մէկն առնուազն բայարձակ կերպով հաստատուեցաւ ինձի համար — մտածեց յայտարարել թէ պէտք էր դժուարութիւններ նախատեսել՝ եթէ բանակցութիւնները հաստատէին Սանճազի պատկանելիութիւնը անկախ Սուրիոյ մը : Ամէն պարագայի՝ մեր մասնագէտներն եղան առաջին զարմացողները երբ Ֆրանս-սուրիական դաշնագիրը խմբագրուած ըլլալով տարիէ մը ի վեր՝ 9 Հոկտեմբերին Անգարան պահանջեց Ֆրանսական կառավարութենէն եզրակացութեան մը հասցնել մասնաւոր այն դրութիւնը, որ 1921 թ.ին ճանչցուեցաւ Սանճազի մէջ, եւ զայն վերածել անկախ հոգամասի, որ կապուած ըլլար Ֆրանսայի՝ Ֆրանս-Սուրիական Դաշնագիրի նմանող դաշնագիրով մը : Լէոն Պլում⁸ անմիջապէս պատասխանեց թրքական պահանջին թէ եթէ [թուրքերը] կ'ուզէին դնել քաղաքական հաւատարմութեան հարց մը՝ պէտք էր զայն ուղղել Ազգերու Համադաշնակցութեան եւ ոչ թէ Ֆրանսայի : Թուրքերը չուշացան հետեւելու այս յայտարարութեան : Չանազան վերելվայրումներէ ետք՝ գոյացաւ համաձայնութիւն մը 1937 թ.ի Մայիսի 4-ին, զոր Ազգերու Համադաշնակցութեան Խորհուրդը վաւերացուց երեք ամիս ետք : Ապագինուած՝ Սանճազը օժտուեցաւ ներքին անկախութեամբ, [եւ] Ֆրանսան ու Թուրքիան երաշխաւորեցին անոր հոգային ամբողջականութիւնը, եւ անոր հետ՝ թուրք-սուրիական սահմանները : Ակամայ կերպով ինկեր էինք ծուղակին մէջ :

«Ճարպիկ կերպով օգտագործելով վատթարացումը միջազգային կացութեան՝ թրքական դիւանագիտութիւնը յաջողեցաւ ժընեկ մէջ մէկը միւսին ետեւէն հետզհետէ հեռացնել եզրակացութիւնները միջազգային մասնագէտներուն՝ ամէն անգամ երբ անոնք արգելք հանդիսացան Անգարայի ոտնձգութիւններուն : Պատերազմէն զըր-

դուռած եւ անշուսի⁹ նախօրեակին՝ 1938 թ.ի Մարտին, արտաքին գործերու նախարարութեան դէտ՝ դիւանապետ Յրանսուա տը Թեւսանը հասաւ համաձայնութեան մը Տոքթ. Բիւշտիւ Արասին¹⁰ հետ «ազնիւ մարդու համաձայնութեան» սկզբունքներուն վրայ, [համաձայնութիւն մը], որ տարի մը առաջ որդեգրուած յօդուածներուն գործնականօրէն կու տար Թուրքիոյ փափաքած տարադումները: Իրականութեան մէջ՝ ընդունուեցաւ որ զանազան համայնքներու մարդահամարէն¹¹ եւ անոնց կամքին «ազատ արտայայտութենէն» պիտի յառաջանար ժողով մը, որուն կազմութիւնը պիտի տար Թուրք տարրին «յարմար» մեծամասնութիւն մը, այսինքն՝ 22 աթոռ 40-ի վրայ¹²: Դժբայտաբար նկատի չառնուեցաւ որ 1914 թ.էն առաջ սուլթաններու բիրտ իշխանութենէն փախուստ տուող հայ ժողովուրդն ընդունող Սանճազը՝ եղած էր նոյնը 1920 թ.էն ի վեր քեմալական յեղափոխութեան հակադրուող Թուրքերուն համար: Իրենց ուզած համայնքին մէջ արձանագրուելու թոյլատրուած՝ հին-Թուրք տարրերն եկան ուռճացնելու շարքերը յոյն եւ հայ համայնքներուն¹³ — այս վրէժն էր [Թուրք] գաղթականներուն...: Հակառակ Յրանսայի ներկայացուցիչներուն «բարեկամեցողութեան», շուտով յայտնի դարձաւ որ Թուրք ներկայացուցիչներու մեծամասնութիւն մը վաղմելու համար անհրաժեշտ տոկոսը կարելի պիտի չըլլար ունենալ: Մարդիկ կը դրդուէին. իւրաքանչիւր օր կը պատահէին նոր դէպքեր. երկուստեք կը դատապարտէին զիրար՝ իրենց յանձն առած պարտաւորութիւններուն մէջ իրենց ունեցած թերացումներուն համար. Անգարայի մէջ կը խօսէին զինուորական միջամտութեան մը մասին...: Ոչ մէկը դանգատ պիտի բառնար Ժորժ Պոնէին¹⁴, որ մինչ այդ յաջողներ էր Իվոն Տելպոյին¹⁵, որ կը փորձէր բարդութիւններէ խուսափիլ Արեւելքի մէջ¹⁶, երբ ամպերը կը կուտակուէին կեդրոնական Եւրոպայի վրայ: Հանրի Բոնսոյի¹⁷ կարծիքը շատ յստակ էր — Պատուոյ խօսք էինք տուեր Մարտ ամսուան մէջ Սանճազի մէջ ստեղծելու համար Թուրք մեծամասնութիւն մը: Այս մէկը նուազագոյն չարիքն էր տեղւոյն վրայ, եւ իր ընդհանրութեան մէջ կրնար բարիք մը ծնիլ այս չարիքէն»¹⁸:

Թէ որքա՞ն ակնկալելի էր այս բարիքը, կամ՝ թէ որքա՞ն կարելի էր բարիք մը ծնիլ իրաւականօրէն կատարուած դաւաճանութենէ մը՝ չմտահոգուեցան իշխանաւորները Քէ Տորսէի. սակայն ուրիշներ, որոնք տակաւին կը թուի թէ մնացեւ էին իրենց նախկին մաքրութեան վրայ եւ կը շարունակէին հաւատալ թէ սխալ էր քաղաքականութիւնը, որուն կը հետեւէր Փրանսական իշխանավարութիւնը՝ չպահեցին իրենց դժգոհութիւնը կատարուածին եւ կատարուելիքին հանդէպ: Բազմաթիւ են այս ուղղութեամբ կատարուած երեսփոխա-

նական հարցապնդումները, ծերակուտական վիճաբանութիւնները, մամուլի արտայայտութիւնները եւ հրատարակութեան տրուած հատորները: Նոյնիսկ կան բարձրաձայն եւ հրապարակով արտասանուած քննադատութիւններ, ո՛չ միայն Փրանսացիներուն ըսուած՝ այլ նաեւ հայերուն: Այս իրականութեան մէկ արձագանդն է որ կը դըտնենք 20 Յուլիսի, 1939 թուակիր եւ խորհրդապահական այն նամակին մէջ, զոր Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը յղեց Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանին, ուր կ'ըսուէր. «Փրանսացիները կը խոստովանին թէ մեծ դժբախտութիւն մըն է ասիկա եւ իսկական նուաստացում մը եւ վարկարեկում մը իրենց երկրին համար, բայց հարկադրուած են համակերպիլ: Եւ աւելի եւս ղեջողութիւններ կ'ընէին, եթէ հարկը պահանջեր...: Երեւակայացէք որ ստորագրուած համաձայնագրին մէջ Փրանսացիք չեն յաջողած երկրորդական կէտերու մասին իսկ դոհացում ստանալու, ինչպէս փոքրամասնութեան երաշխաւորութիւն, եւայլն, դիտնալով հանգերձ որ թրքական հաւաստիքները ոչ մէկ արժէք ունին...»¹⁹:

Դեսպանին տուած ընդհանրութիւններուն մանրամասնութիւնները հետաքրքրական են մէկէլ աւելի պատճառներով: Նախ՝ անոնք կը դժեն ընթացքը դէպքերուն, յետոյ՝ կու տան դրսեւորումն ու յտակացումը անոնց, եւ հուսկ ուրեմն՝ կը դժեն մէկ պատկերը քաղաքականութեան մը, որուն զոհերը դարձան հայերը Մուսա Լեւան եւ շրջակայքին: Արդարեւ, 1921 թ.ի Հոկտեմբերի թուրք-Փրանսական դաշնագրին տուած պաշտօնական երաշխիքին հակառակ՝ յաճախակի դարձած անկարգութիւններուն մէջ, Փրանսական հոգատար իշխանութիւնները չկարողացան ստեղծել անհրաժեշտ խաղաղութիւնը Ալեքսանտրէթի դաւառակէն ներս, եւ առ այդ՝ ստիպուած եղան տեղի տալու Անգարայի իշխանութիւններուն պահանջներուն: 1937 թ.ի Մայիսի 29-ին վերջապէս կայացաւ համաձայնութիւն մը Պրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ, որ ծնունդ տուաւ Ազգային խորհուրդի մը կազմակերպումին: Այդ վերջինը որդեգրեց սահմանադրութիւն մը Ալեքսանտրէթի դաւառակին համար: Տասնըհինգ օր ետք թրքական խորհրդարանը ճանչցաւ ներքին անկախութիւնը Ալեքսանտրէթի դաւառակին, որ հիմա կը կոչուէր Հաթայ:

Անկախութեան կոչուած նոր երկիրը, սակայն, ունէր անուանական անկախութիւն մը միայն: Օրերու թաւալըը շուտով ի յայտ բերաւ, որ թրքական իշխանութիւնները Հաթայի համար կը պահանջէին աւելի բան մը, քան ինչ որ ունէր անիկա: Իր կամքը կարենալ պարտադրելու համար, 1937 թ.ի Դեկտեմբեր 7-ին թրքական կառավարութիւնը չեղեալ հռչակեց Սուրիոյ հետ ստորագրուած 30

Մայիսի, 1926 թուակիր բարեկամութեան դաշնադիրը եւ սպառնաց ույժ դործածել Հաթայի մէջ: Ի պատասխան այս բոլորին՝ Քէ Տորսէն գիւանադիտական առաքելութիւն մը ուղարկեց Անգարա՝ Բընէ Մասսիլեիի գլխաւորութեամբ:

Յաջորդ հինգ ամիսները եղան անհասկացողութիւններու, սպառնալիքի եւ տեղատուութեան ամիսներ, մինչեւ որ Փրանսական իշխանութիւնները զիջեցան ամէն ինչի մէջ, եւ որոշեցին Հաթայի Հանրապետութեան Երեսփոխանական Ժողովին համար ընտրութիւններ կատարել: Առ այդ՝ 1938 թ.ի Մայիսի 15-ին, կատարուեցաւ մարդահամար մը Ազգերու Համադաշնակցութեան զրկած մասնաւոր պատուիրակութեան մը կողմէ, ու երբ այդ մէկը Անգարայի պահանջներուն գոհացում չտուաւ՝ պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Հաթայէն²⁰: Անոր յաջորդող եօթ շաբաթները նուիրուեցան սակարկութիւններու, եւ վերջապէս Փրանսացիներն ու թուրքերը գոյացուցին համաձայնութիւն մը Ալեքսանտրէթի գաւառակին շուրջ, որուն համաձայն՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրը հոն պիտի զրկէր 2500 զինուոր՝ հսկելու համար ընտրութիւններուն, որոնք իրաւական կերպով պիտի ըլլային երկրորդը՝ առաջինին ձախողութենէն ետք²¹: Թուրք-Փրանսական այս համաձայնութենէն երկու օր ետք թուրք զինուորները մտան Ալեքսանտրէթի գաւառակը²², իսկ այդ մէկը կը նշանակէր թէ «Ալեքսանտրէթի սանճալին Թուրքիոյ կցումը արդէն տէ-Փաքթօ կատարուած էր, երբ 1938 Յուլիս 5-ին թուրք բանակը մտաւ հոն... խաղաղ յաղթանակով մը...»²³:

Երբ թրքական ուժերը զրաւեցին անհրաժեշտ կէտերը դաւառակէն ներս՝ Փրանսական իշխանութիւնները տեղի տուին: Տասը օր ետք՝ 15 Յուլիսին²⁴, սկսան երկրորդ ընտրութիւնները շրջանին մէջ²⁵, որոնց արդիւնքը յայտնի դարձաւ միայն 1938 թ.ի Օգոստոսի 1-ին²⁶:

Յաջորած էր թրքական խաղը, եւ Անգարան անգամ մը եւս պարտադրեք էր ինքզինք Պրանսայի իշխանաւորներուն, որոնք գոհեցին ամէն ինչ:

Նորընտիր խորհրդարանին առաջին գործն եղաւ Ալեքսանտրէթի գաւառակը հռչակել Հաթայի Հանրապետութիւն՝ 2 Սեպտեմբերի իր նիստին ընթացքին²⁷, եւ այդ ձեւով թրքական իշխանութիւնը հաստատել ուժով եւ օրինականութեամբ՝ այդքան որ, ինչպէս կը հաստատէ Ռապինսըն՝ «հանրապետութիւնը գոյութիւն ունի լոկ ըստ ձեւի»²⁸:

1938 թ.ի Սեպտեմբերի 2-էն մինչեւ 1939 թ. ինկող ժամանակահատուածը նուիրուեցաւ Հաթայի Հանրապետութեան օրինական եւ տնտեսական թրքացումին: Օրինադիժները յաջորդեցին իրարու եւ

պահ մը առաջ Փրանսական հողատարուիթեան ներքեւ եւ այլ ձեւի իշխանաւարուիթեան ենթակայ ամբողջ շրջան մը վերածուեցաւ թրքական Հանրապետուիթեան մէկ գաւառակին միայն²⁹։ Այս շրջափոխուիթեան, դիմադիմի փոփոխուիթեան, վարչական յեղափոխուիթեան մէջ ոչինչ կար անօրինական, ոչինչ կար օրէնքի դէմ․ ընդհանրապէս կը ինչ որ կատարուեցաւ Հաթայի Հանրապետուիթեան սահմաններէն ներս՝ կատարուած եղաւ կամօքն Երեսփոխանական Ժողովին եւ «մեծամասնուիթեան ուժովը» անոր։ Իրականուիթեան մէջ՝ կարճ, իսկապէս շատ կարճ տեւեց ամբողջական թրքացումը Երեսփոխանական Ժողովին ալ, ուր հիմա լուիթեան էին դատապարտուած ոչ-թուրք ներկայացուցիչները, իսկ մաս մըն ալ անոնցմէ՝ պարզօրէն հեռացեր էր իր զբաւած աթոռներէն³⁰։

Հաթայի Հանրապետուիթեան թրքացման աշխատանքներուն ետին կը կենար նախկին թուրանական երիտասարդ-թուրք մը՝ Տոքթ․ Ապտուրրահման Մելեքը, որ անմիջական աջակցուիթեամբն ու օրհնուիթեամբը Անդարայի իշխանաւորներուն՝ կարողացաւ յառաջ տանիլ դիմափոխուիթիւնը Հաթային՝ այդքան որ, ալ ամբողջուիթեամբ թըրքացած Երեսփոխանական Ժողովը պաշտօնական գիրով մը խնդրեց Անդարայի կառավարուիթեանէն՝ պաշտօնապէս ծանուցանել Հաթայի կցումը Թուրքիոյ Հանրապետուիթեան³¹։ Խնդրանքէն օր մը ետք՝ 1939 թ․ի Ապրիլի 5-ին, թրքական բանակը մտաւ Հաթայ³²։

Յաջորդող եօթը շաբաթները եղան թուրք-Փրանսական դիւանագիտական թղթակցուիթիւններու շրջան մը, որ կը բացայայտէ մէկ ճշմարտուիթիւն — Փրանսա կը շարունակէր դիւանագիտական այն ուղին, զոր ընտրել էր 1921 թ․էն սկսեալ, առանց իսկ յիշել ուղելու որ հանուր աշխարհի եւ մարդկուիթեան յայտարարուած ունէր պարտաւորուիթիւններ, որոնց դրժումը քաղաքական դաւաճանուիթեանէ աւելի բան մըն էր անտարակոյս։ Ինչ որ ալ ըլլան այդ բոլորը՝ 1939 թ․ի Յունիսի 23-ին ստորագրուեցաւ թուրք-Փրանսական ոչ-յարձակողական պայմանագիրը, որով Փրանսա միանգամ ընդմիջտ կը համաձայնէր Թուրքիոյ կողմէ Հաթայի կցումին³³, սակայն խաղն իսկապէս աւարտած նկատուեցաւ միայն այն ատեն երբ շաբաթ մը ետք՝ 29 Յունիսին՝ Հաթայի Երեսփոխանական Ժողովը քուէարկեց Հաթայի Հանրապետուիթեան միացումը Թուրքիոյ³⁴։ Միջազգային հրապարակի վրայ Ալեքսանտրէթի հարցն իր աւարտին հասաւ լոկ ստորագրուիթեամբ Անգլո-Փրանսա-Թրքական Իրարօղնուիթեան Դաշնաւերին՝ Անդարայի մէջ, 19 Հոկտեմբերի, 1939 թուականին³⁵։

Միջազգային վաւերագիրներուն գծած այս պատկերին վրայ, պէտք է դետեղել Մուսա Լեբան հայուիթեան երկրորդ գաղթին պատմուիթիւնը։ Երջանի հայուիթեան յաջորդող զրուիթիւնը մեծապէս կա-

խում պիտի ունենար համաձայնադիրներուն կեանքի կոչուելէն ետք անոնց յօդուածներուն իրագործումէն, իսկ այդ մէկն արդէն դուռ պիտի բանար բաղմամբիւ զժուարութիւններու: Երկուստեք՝ Թուրքիայէն և Սուրիայէն հրապարակ դրուեցան զիրար չէզոքացնող, իրարու դէմն առնող բազում պահանջներ, քաղաքական, պատմական, ցեղապարական եւ իրաւական անհամատեղելի պատճառաբանութիւններ. այդ բոլորին մէջ՝ հիմնական մնաց որոշումը հայութեան, որ Մասսիլեիի իսկ վիլայութեամբ՝ «չէր ծածկեր իր որոշումը Փրանսացի զինուորներուն հետեւելու՝ անոնց մեկնումին ատեն»³⁶: Իսկ «սահմանագծումն եղաւ ազրիւրը շատ դժուար վիճարանութիւններու՝ այն պատճառով որ Որոնդէսի հիւսիսը դտնուող Մուսա Տաղը սուրիական սահմաններէն ներս պահելու անկարելիութեան պարագային՝ առնուազն հետաքրքրուած էինք պահելու ձեպել Աքրայի (Կասիոս լեռ) զանդուածը: Այս լեռներու լանջերուն հաստատուած էին հայ դադութներ, որոնք Մեծ Պատերազմի ընթացքին բարձրացնելով եռադոյնը³⁷՝ օդնութեան էին կանչեր ծովակալ Տարթիփ տիւ Ֆուրնիէն: Մեր նաւազներուն կողմէ փրկուած եւ անոնց խնամքով հեռացուած [հայերը] զինադադարին վերադարձեցին իրենց զիւզերը: Մենք իրաւունք չունէինք լքելու մեր այս հաւատարիմ բարեկամները: Այսպէս՝ Կասիոս լեռան վրայ մօտաւորապէս 8000 էին անոնք [եւ] խմբուած՝ Բեսսապ փոքր աւանին շուրջ: Սակայն նոյն զանդուածի լանջերուն վրայ կը գըտնուէր Թրքական խմբաւորում մըն ալ...»³⁸:

Փրանսական ղեկարարին համակարծիք կրնային ըլլալ բաղմամբիւ մարդեր՝ պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական ճակատներէ: Առաջին հերթին ձայն բարձրացուց Միջերկրականեան Յանձնախումբը, եւ անոր հետ ծերակուտականներ՝ Կիւսթաւ Կոթըրոն, Հանրի Հէյը, Լուի Բոլենը, ազնուականներ՝ Լուի Մարենը, Հանրի Պերանփէն, զինուորականներ՝ Զօր. Պրեմոնը, Տիւֆիւէօն, եւ հրապարակազիր-պատմագիր Փոլ տիւ Վէոն, որոնց ջանքերով ստեղծուեցաւ Փրանսայի մէջ հանրային կարծիք մը ի նպաստ Սանճազի պահպանումին: Անթիլիասի Կաթողիկոսարանն իր կարգին 1938 թ.ի Յուլիսի 3-ի Թուրք-Փրանսական համաձայնութենէն անմիջապէս ետք արդէն իսկ տարեր էր իր խնդրանքները պատկան մարմիններուն: Ըստ «Հասկ»ի տուեալներուն՝ Կաթողիկոսորանը կը խնդրէր որ «ա. Եթէ անհրաժեշտ էր Սանճազը դոհել, գոնէ ան բաժնուէր երկու մասերու, Թուրք մեծամասնութեան շրջան եւ հայ մեծամասնութեան շրջան, Կամ նուազադոյն[ը]՝ վերապահուին Մուսա Լեռան, Սուէտիոյ եւ Բեսսապի դուռ հայկական շրջանները: Բ. Հակառակ պարագային ապահովել Սանճազէն դաղթել փափաքողներուն փոխադրութիւնը օրինական եւ նիւթական պայմաններով: Գ. Արտօնութիւն տալ շարժուն կալուած-

ներու փոխադրութեան եւ անչարժ կալուածներու փոխարէն վնասուց հատուցում կատարել: Դ. Կարգադրել փոխադրուողներու Սիւրիա եւ Լիբանան յարմար վայրեր տեղաւորման գործը: Ե. Տեղաւորման այլ գործին մէջ հայեր ուրախութեամբ պիտի վերցնէին իրենց բաժինը, միշտ երախտապարտ Փրանսական իշխանութեանց բարձր հովանաւորութեան համար»³⁹:

Թէ Փրանսական իշխանութիւնները ո՞ր չափով նկատի առին հայկական պահանջները՝ դրսեւորուեցան շուտով, երբ հրապարակ դրուեցաւ սահմանագծումի խնդիրը Սուրիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ: «Գնդապետ Գոլէն եւ Ճհատ Աչըպալընը», կը գրէ Մասսիլեին իր յուշերուն մէջ՝ «որոշուած էին հսկելու համաձայնութեան գործադրութեան վրայ, որ անմիջապէս պիտի յաջորդէր փոխանակութեանը դաշնագիրին վաւերացուած օրինակներուն: Այս պաշտօնականութիւնն աւարտեցաւ 13 Յուլիսին: Սահմանին երկու կողմերէն գրգռութիւններն այնքան էին բարձրացեր որ չէին կրնար տեղի չտալ կարգ մը տեղական դէպքերու: Կարեւորն այն էր որ անոնք չխանդարէին ձեռք ձգուած քաղաքական արդիւնքը: Այն պայմանները, որոնց մէջ Մուսա Տաղի հայերը կազմակերպուեցան դաղթելու համար [Փրանսական] հողատարութեան ներքեւ գտնուող հողամասը՝ առանց սպասելու Փրանսական ուժերու պարպումին, որ որոշուած էր 23 Յուլիսին համար՝ ստեղծեցին, որքան Անտիոքի՝ նոյնքան նաեւ Անգարայի մէջ, կարգ մը գրգռութիւններ՝ չըսելու համար դառնութիւն»⁴⁰: Բայց ի վերջոյ՝ ամէն ինչ ընթացաւ առանց լուրջ պատահարի: Այս 14,000 հայերուն⁴¹ զանդուածային գաղթը եւ վերաբնակեցումը ստեղծեցին լուրջ խնդիրներ Բարձր Կոմիտեի թեման համար: Բարեբախտաբար անոնք լուծուեցան ի մեծ յուսախաբութիւն իտալական գործակալներուն»⁴²:

Փրանսական դեռպանը կը հաւաստէ թէ պատահեցան գրգռութիւններ, որոնք հասան մինչեւ դառնութիւն: Կը խօսի տակաւին այն դժուարութիւններուն մասին, որոնք ծագեցան եւ որոնց ընդմէջէն յառաջացան թուրք-Փրանսական բանակցութիւնները: Հաթայի Հանրապետութեան վարչապետ եւ ապա Հաթայի դաւառակին կուսակալ Տոքթ. Ապտուրրահման Մելեքն իր կարգին մէկէ աւելի անգամներ կ'անդրադառնայ արիւնակի դէպքերու եւ պատահարներու⁴³, եւ, սակայն, կը փութայ փոքրացնել եւ նուազեցնել տարողութիւնը պատահարներուն, եւ այլ ձեւով դատապարտել հայերուն՝ Հաթայէն մեկնելու որոշումը, առանց ալ յիշել ուզելու որ հետադային, հայերուն հետ մեկնեցան արաբներ, յոյներ եւ ասորիներ նաեւ: Ըստ իրեն՝ շատ աշխատեցաւ որ կարենար համոզել հայերը որ հրաժարէին մեկնելու դադարիւրէն եւ մնային իրենց տուն ու կայքին մէջ»⁴⁴, ապ-

րելու թուրքերուն դրացնութեամբ, առանց ըսելու, սակայն, թէ ո՞վ պիտի դասէր թուրքը, որ մէկէ աւելի անդամներ տուեր էր փաստը իր ընկերներուն, եւ զորոնք հիմա կը փորձէր կրկին, թող որ նոյնքան դատապարտելի արարքներու ետին կը կենար Անդարան, եւ այդ մէկը՝ շատ երկար ատենէ ի վեր: Ապտուրբասման Մելեքն ինքն իսկ երկարօրէն կը խօսի իր յուշերուն մէջ այն աշխատանքներուն մասին, զորոնք կատարեց եւ յառաջ տարաւ մէկ կողմէ Հաթայի թըրքութեան մէջ եւ միւս կողմէ՝ թրքական Հանրապետութեան կեդրոնական կառավարութեան մօտ, առանց մոռացութեան տալու թէ Անգարան, Մուսթաֆա Բեմալն ու անոր շրջապատն ամբողջ եւ քեմալին յաջորդները կը խոստանային «փրկել» Սանճազը «թշամի»ներէն, եւ նոյնիսկ ձեռնամուխ ըլլալ զինուորական դործողութիւններու⁴⁵: Ամէն ինչ յիշող այս մարդը, սակայն, կամաւոր կերպով կը մոռնայ որ Աթաթիւրք նոյնիսկ սպառնաց սկսիլ զինուորական դործողութիւններու՝ ի խնդիր Ալեքսանտրէթի դաւառակին ամբողջական թրքացումին: Արդարեւ՝ հայ մը չէ, եւ ոչ սուրիացի արար մը ան որ կը դրէ թէ 1937 թ. Յունուար 7-ին «Աթաթիւրք կը ձգէ Անգարան՝ ստանձնելու համար հրամանատարութիւնն այն զօրքերուն, որոնք կը կուտակուին սուրիական սահմանին վրայ եւ կը սպառնան Ալեքսանտրէթին»⁴⁶:

Հայերը որոշեցին լքել ամէն ինչ ու մեկնիլ Ալեքսանտրէթէն, քան թէ կրկին ապրիլ թուրք իշխանավարութեան մը ներքեւ: Փորձառութիւնը շատ բան սորվեցուցեր էր հայոց, մինչ առկայ բոլոր փաստերը կեղծելով Մելեք կը դրէ պարզօրէն թէ «Գըրըզլսանի եւ Պելենի մէջ քանի մը զինովի կատարած անկարգութիւնը մեծցնելով՝ հայերը յայտնեցին թէ կ'ուզէին մեկնիլ Հաթայէն: Կիպրոս մեկնելու համար անցազիր ստացած հայ երեսփոխան մը՝ [մեկնելէն ետք] անկէ զրկած իր մէկ նամակով յայտնեց թէ կը հրաժարէր Հաթայի երեսփոխանութենէն եւ որոշեր էր հաստատուիլ Կիպրոս: Քեսապի աւանին մէջ քանի մը հայերու ոստիկան-զինուորներու կողմէ ծեծուելուն, պետական խորհրդականի մը կողմէ Պանդոկ թուրիզմի մէջ քրիստոնեայ (ըսէ՝ հայ — Լ. Վ.) սպասեակի մը դանակոծութիւնն պարագաները եւ նոյնանման կարգ մը այլ դէպքեր մեծցուելով՝ անոնց տրուեցաւ քաղաքական բնոյթ:

«Զինուորականներու կատարած բրտութիւններուն հանդէպ ոչ-թուրք ժողովուրդին մօտ կը շարունակուէր անվստահութիւնը: Հայ երեսփոխան մը դադանօրէն յայտնեց ինծի թէ այս կացութիւնն ստեղծուած էր օտարներուն կողմէ: Այդ օրերուն՝ ալճերիացի զինուորներ ապաստանած էին թրքական գունդին մօտ: Երբ ապաստանեալներու վերադարձին համար իմ միջնորդութեանս դիմած Գո-

լէին հետ կը խօսէինք բարեկամներու միջեւ անվայել արարքներ չպատահելու անհրաժեշտութեանը մասին, իր ուշադրութիւնը հրաւիրեցի վերջին օրերուն հայերու մօտ [յառաջացած] մտավախութեան վատ քարոզչութենէ մը ծնունդ առած ըլլալուն վրայ՝ անվկա ըսաւ:

«— Այո, ինծի ալ եկան եւ յայտնեցին թէ կ'ուզէին մեկնիլ, որովհետեւ ենթարկուելու էին կարգ մը նեղութիւններու եւ ճնշումներու, ես ալ վստահեցուցի զիրենք, թէ՛ մի աճապարէք, երբ որ մենք մեկնինք ասկէ՝ ձեզ ալ կը տանինք միասին»⁴⁷:

Խեղճ յուշադրող մըն է Մելեք: Հետաքրքրական է որ հայ երեսփոխանները իրեն հետ կը խօսին կամ նամակով եւ կամ դաղտնօրէն, եւ ինք՝ խնայելով անոնց՝ կու տայ ոչ անունն անոնց եւ ոչ ալ բովանդակութիւնը Կիպրոսէն ստացուած նամակին: Միւս կողմէն՝ չուզեր իսկ վիտնալ թէ ոչ մէկ ատեն եւ ոչ մէկ ժողովուրդ, կամովին պիտի հեռանար հայրենի իր հողէն քանի մը հողի խոշտանգումին կամ նոյնիսկ սպանութեան պատճառով:

Բայց Ալեքսանտրէթի հայութիւնը, մօտիկ անցեալին մէջ իր տեսածներուն կրկնութենէն սարսափած, նախընտրեց անցնիլ սահմանէն անդին, հասնելու համար ասպնջականութեանը օտար ափերուն: Լքեց ու հեռացաւ ամէն ինչէ, եւ աճապարեց դուրս դալու իր տունէն՝ Փրանսական զօրքին ելքի օր որոշուած Յուլիսի 23-էն առաջ եւ ոչ թէ ետքը՝ ինչպէս կը տրամադրէր թուրք-Փրանսական համաձայնութիւնը: Այս առիթով՝ 1939 թ. Յուլիսի 20-ին Բարիլլի մէջ Օգնութեան Կեդրոնական Արտակարգ Յանձնաժողովը իր առաջին յայտարարութեամբ եւ Հ.Բ.Ը. Միութեան Պատուոյ նախագահ Առաքել Փաշա Նուպարի ստորագրութեամբ յայտարարեց թէ «Ալեքսանտրէթի Սանճազէն հազարաւոր հայեր խուճապահար կը պատրաստուին մեկնիլ դէպի Սուրիա եւ Լիբանան, երթալ միանալու համար օրեր առաջ զիրենք կանխող դաղթականներուն... Դժբախտաբար ոչ ոք պիտի կրնայ այլեւս արգիլել այդ արտադաղթը, որ հողեխոռով տալնապի մը տխուր հետեւանքն է. որովհետեւ ոչ ոք պիտի համարձակէր երաշխաւորել տրուած հաւաստիքներուն իրականացումը, ներկայ աննպաստ պայմաններու մէջ...»⁴⁸: Եւ սակայն... աղիտահար այլ բազմահազար ժողովուրդին անդիմադրելի դաղթը մտալիկի հարցեր կը դնէ արտասահմանի հայութեան առջեւ»⁴⁹:

Բ.

Տակաւին չգրուեցաւ պատմութիւնը այս երկրորդ դաղթին, իսկ արխիւային նիւթերը, փաստաթուղթերը եւ այլ սկզբնաղբիւրներ կը մնան անշարժ դարակներէն ներս եւ պահարաններուն մէջ մեծ ու

փոքր զանազան հաստատութիւններու : Այդ բոլորին մէջ ինքնուրոյն տեղ եւ արժէք ունին թուղթերը Միքայէլ Նաթանեանին, զորոնք հոս կը հրատարակենք բարեհաճ արտօնութեամբը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Լիբանանի Երջանակային Յանձնաժողովին, որուն արխիւներէն է որ կը վերցնենք զանոնք :

Նաթանեանի նամակներէն վերցուած այս հատուածները կը տրուին ժամանակազրական կարգով՝ ինչպէս որ անոնք տրուած են անոր թուղթերէն կազմուած ձեռագիր մատեաններուն մէջ : Իւրաքանչիւր հատուածի սկիզբը կը տրուին անհրաժեշտ ծանօթութիւնները, եւ աւարտին՝ Ձեռագիր Մատեանի (Ձեռ. Մատ.) թիւն ու էջը՝ քառակուսի փակագիծերու մէջ. քառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին նաեւ մեր կողմէ կատարուած յաւելումներն ու ամբողջացումները : Հատուածներուն սկիզբը տրուած թիւերը կը պատկանին Նաթանեանի նամակներուն բաղկացուցիչ պարբերութիւններուն, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ անոր կը պատկանին անոնց մէջ դատուող ընդդժումները : Նամակները զրուած են Պէյրութէն :

Հոս տալով այս նամակները՝ կը կարծենք օգնած ըլլալ յետակացումին եւ ամբողջացումին Մուսա Լեբան ժողովուրդի երկրորդ գաղթին :

Ստորեւ՝ Նաթանեանի թուղթերը .

1.

[19 Յուլիսի, 1939 թ. նամակ՝ թիւ 5645-957. յղուած Գահիրէ՝ Եգիպտոսի Երջանային Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Սանճագի հայոց պարտումը կը յառաջանայ թերթերէն կը տեղեկանանք : Հարցը անոնց տեղափոխութենէն ետք տեղաւորումն է : Այս պարագային՝ Փրանսական իշխանութիւնները ո՞րքան առաջ պիտի երթան : Ձենք զիտեր : Հոս Ազգ[ային] Միութիւն կոչուած մարմինը ոչ մէկ ձեռնարկ ըրած է զրամ ձեռք բերելու, բաւականանալով դիմումներ ընել Ֆր[անսական] Իշխանութեանց եւ հեռագիր տալու Բարեգործականին, մինչ շատ զիւրին էր դէթ ներքին, այս երկրին մէջ, հանդանակութիւն մը ձեռնարկել օգտուելով ժողովուրդին հոգեբանական տրամադրութենէն, դէթ 10-20,000 սուր[իական ոսկի] մը հաւաքելու համար : Անդին կաթոլիկները գործի վրայ են առիթը օգտագործելու :

... Ըստ իս՝ Միութեան տրամադրելի դրամը միմիայն տեղաւորումի — տուն եւ հող — յատկացուելու է, երբ այլեւս գաղթը վերջանայ եւ ճշդուի իշխանութեանց դիրքը տեղաւորումի հարցին մէջ :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 301]

2.

[22 Յուլիսի, 1939 թ. նամակ՝ թիւ 5649, յղուած Փարիզ՝ վախաճ Մալեգեանին, վարիչ-Պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միուրեան կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

1. ... Սանճազի տեղափոխութիւնը կրնայ վերջացած նկատուիլ, բայց եղածը չի դադարելը ըլլալէ կատարեալ աղէտ մը, իրեն յարակից եւ հետեւանք ամէն դժուարութիւններով, թշուառութիւններով, հիւանդութիւններով, եւն. եւն.: Ֆրանս[ական] Իշխանութիւնները եկողներէն շտիպահատ անձ զլուխ քսանհինգ սուր. [ոսկի] եւ փոքրերէն անձ զլուխ տասը սուր. [ոսկի] տալ որոշած է: Այս դուրմարը ուղած տեղերնին երթալու եւ քանի մը օրերու ծախք կրնայ ըլլալ: Միւս կողմէ, կ'ըսուի թէ կառ[ավարութիւնը] 10,000 տէօնիւմ⁵⁰ հող պիտի տրամադրէ երկրագործական կեանքին կապուիլ ուղողներուն: Ծի՞լը է եւ ո՞ւր, չեմ գիտեր. մինչ այն՝ եկողներուն անկարները պիտի ունենան օգնութիւն ապրելու համար: Մեր Մասնաժողովն⁵¹ ալ իր շրջանակին մէջ հանգանակութիւն մը պիտի ընէ եւ արդիւնքը անմիջական օգնութեան համար պիտի տրամադրէ Ազգ[ային] Միութիւն կոչուած մարմնին: Սակայն Ձեր տեղաւորումի Փօստերը, ըստ իս, առօրեայ օգնութեան այդ գումարներէն աւելի պէտք է [որ] դորձածուին հողի եւ բնակարանի, առաւելապէս երկրագործական շրջաններու մէջ, լռիկ մնլիկ. առանց, առ այժմ, մեծ աղմուկի ստոր հետեւելու է եւ հողը գնուելու է, մինչեւ որ կացութիւնը ճշգրտի:

[Ձեռ. Մատ., հտ.13, էջ 305]

3.

[22 Յուլիսի, 1939 թ. նամակ՝ թիւ 5651-959. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միուրեան կեդրոնական Պատկ. Յանճառողովի ատենապետին]

Սանճազի հայոց տեղափոխութիւնը դէպ Բեսայ, Լաթաքիա եւ Հալէպ ծովով եւ ցամաքէն գրեթէ աւարտած է՝ ձեռամբ Ֆրանսական Իշխանութեանց: Ֆր[անսական] Իշխանութիւնք մեծերուն 25 եւ փոքրերուն 10 սուր. [ոսկի] կու տան եւ պիտի տան իրենց ուղած կամ [իրենց համար] սահմանուած վայրերը երթալու համար: Ըսուեցաւ թէ կառ[ավարութիւնը] Լիբանանի կամ Լաթաքիոյ շրջաններուն մէջ մօտ 10,000 (?) տէօնիւմ հող պիտի տրամադրէ երկրագործական ձեռնարկին կապուիլ ուղողներուն: Իրողութիւնը կ'անգիտանամ: Նման աղէտ մը բնական է թէ իրեն հետ բերէ թշուառութիւն, հիւանդութիւն եւ ուրիշ դժուարութիւններ: Սուրիոյ դէպքերը հոգալու

հարցը ստիպողական կ'ըլլայ: Ազդ[ային] Միութիւն կոչուած մարմինը այժմ միայն խելքի եկաւ հանդանակութիւն... սկսելու, մինչ, յարզ բաւականացած էր «սրտայոյզ» կոչէր միայն ուղղելով: Կրնար քանի մը հազար սուր. [ոսկի] հաւաքել օրուան կարիքներուն յատկացնելու: Բայց ամենաստուար մեծամասնութեամբ տարբեր հոսանքէն եզոզ այդ մարմինը զործը ուրիշներէ կ'սպասէ, հոչակը եւ անունը իրեն պահելու համար: Իմացածովս՝ տեղուոյն Մասնաժողովն եւս իր շրջանակին մէջ հանդանակութիւն պիտի ընէ, արդիւնքը օրուան կարիքներուն յատկացուելու համար՝ Ազդ[ային] Միութեան յանձնելու: Փարիզի Կեդրոնը⁵² 500 սթ[երլին] զրկեց, նոյն նպատակով, Սարաճեան Ս[րբազան]ին⁵³. Իսկ Ամերիկայի «Յորենի Յանձն[ախումբին]» եւս⁵⁴ նոր չորս հազար տոլար: Տեղը ալ կը թուի թէ՛ այս մտքով բաներ մը պիտի ըլլան ըստ «Արեւ»ի:

Ատոնք ամէնք[ը] լաւ են օրուան կարօտութիւնները մեղմելու համար. կը մնայ էականը — տեղաւորումը: Անդամ [մը] որ կառ[աւարութեան] դիրքը այդ մասին ճշդուի, ըստ իս, յամենալու չէ Ձեր վերապահած տեղաւորումի Փօնտը մէջտեղ հանել[ով] հող գնելու եւ տուն շինելու⁵⁵: Արդէն շահադէտներ զործի վրայ են, ատան հող գնելով սուղ ծախելու համար. նոյնիսկ մարդորսներ...⁵⁶: Բարեզործ[ական]ը եւս լռիկ մնջիկ յարմար վայրերը Պեքաս (Չահլէ-Շթորա-Րայազ) եւ Տրիպոլիս-Հոմս ճամբուն երկայնքը (հար[աւային Լիբանան]) հողեր գնելու պէտք չէ [որ] յամենայ: Գաղթը լմնցաւ. կը մնայ եկողները երեսի վրայ չթողուլ:

[Ձեռ. Մատ., հա. 13, էջ 309]

4.

[27 Յուլիսի, 1939 թ., նամակ՝ Թիւ 5666-963. յուսած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Այժմ որ Սանճազի պարսլումը լրացած է առանց խուճապի⁵⁷ եւ նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբը Ֆրանս[ական] իշխանութեանց, որոնք իւրաքանչիւր չափաքան անձ գլուխ քանիք, եւ փոքրերուն տասը սուր. ոսկի տուին եւ կու տան⁵⁸, եւ, երբ զանազան մարմիններ լծուած են օգնութեան եւ հանդանակութեան զործին, ժամանակ է որ Միութիւնը այլեւս խորհի իր ընելիքը տեղաւորումի հարցին մէջ. փնտռելով եւ անշշուկ գտնելով հողեր երկրագործին եւ տունի, զոր առած զինովը (երբ շահախնդիրներ սկսած են քանի մը պատիկ անդամովը ծախել) տրամադրէ պէտք ունեցողներուն (զինը հետզհետէ եւ որոշ պայմանաժամի մը մէջ վճարելով սեփականատէր ըլլալու համար): Րայազ-Շթորա շրջանը շահադէտներու պատճառաւ

հողերը սուղ պիտի ըլլան: Յարմարը Տրիպոլիս-Հոմս երկաթուղաց մէջտեղերն են:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 325]

5.

[28 Յուլիսի, 1939 թ., ցամակ՝ քիւ 5669. յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեգեանին, վարիչ պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

1. Սանճազի դաղթը վերջացաւ: Ինչ [որ] ալ ըլլան պայմանները, բնականաբար, եղածը չ[ի] դադրիլը ըլլալէ ազգային ազատ մը՝ աղէտի մը յարակից ամէն դժուարութիւններով եւ դժբախտութիւններով: Մինչ երկրորդական է միայն հաստատել թէ՛ դաղթը կատարուեցաւ առանց խուճապի, շնորհիւ Ֆրանս[ական] Իշխանութեանց ձեռք առած բարոյական եւ նիւթական բարեացակամ աջակցութիւններուն: Սանճազէն դէպի Սուրիա ելքը, ծովու թէ՛ ցամաքի ճամբով, կատարուեցաւ Ֆրանս[ական] կառավարութեան միջոցաւ: Փոխադրութենէն զատ Ֆրանսացիները իւրաքանչիւր չափահաս դաղթականի քսանհինգ եւ անչափահասին՝ տասը սուր. ոսկի վճարեց[ին] եւ կը վճարե[ն]: Ինչ որ զգալի աջակցութիւն մըն է: Լաթաքիա, այլազան տեղերու եւ Հալէպի դաղթականներէն եկողները ազատ են [իրենց ուղած] տեղը երթալու եւ արդէն բաւական մըն ալ, Լաթաքիոյ չրջանը հասածները, Պէյրութ եկած են:

Ազդ[ային] Միութիւնը հանդանակութեան ձեռնարկած է: Գլխ[աւոր] անպատեհութիւնը այդ մարմնոյն մեծամասնութեան չեչտուած հատուածականութիւնն է: Մեծ դժգոհութիւններ կան Սարաճեան Ս[րբազան]ի դէմ, որ «Յորենի Հան[դանակութիւն]ը եւ Բարեդ[ործական]ի դրամը այդ մարմնոյն չի տրամադրեր. ուրիշներու դրամովը իրենց փառք եւ դործունէութիւն հիւսելու համար: Ատոր համար էր որ դրեցի Ձեզի՝ խնդրելով որ, նոյնիսկ Սարաճեան Ս[րբազան]ի հովանաւորութեամբ դործածուելի դումարները տրամադրուին Մասնաժողովին խողովակովը եւ պահպանուի[ն] Միութեան անունը եւ ազատութիւնը: Խնդրը կը մնայ եկողներէն անոնք որոնք սեփական միջոցներով անկարող են տեղաւորուիլ, տեղաւորել հողով եւ տունով: Ձեմ դիտեր եւ չեմ ալ յուսար որ իշխանութիւնները⁵⁹ այդ մտքով շատ բան ընեն՝ թէեւ ատիկա պատճառ մը չէ որ այդ մտքով մենէ եւս ստիպողական ղեմումներ չըլլան⁶⁰: Հետեւաբար ժամանակը հասած է որ Միութիւնը տեղաւորումի իր պահեստի դումարներով զրադի հողեր ձեռք ձեռլու: Գաղթականները գէշ աղէկ կ'ապրին, չի կրցան ինայողութիւննին, ինչքերնին եւ անասուննին միասին բե-

րել⁶¹: Ատոր համար, առ այժմ, մտահոգուելու չէ: Խորհելու է վաղը: Արդէն յարմար վայրերու հողերը — Շթորա-Րայազ — շահալիտութեանց պարագայ են, աժան դնելով քանի մը պատիկ սուղ ծախելու համար: Աւելի [328/329] նպաստաւոր վայրեր անուելու է: Օր[ինակ]՝ Տրիպոլիս-Հոմսի ճամբուն վրայ, առանց ազմուկի, միութիւնն ալ ձրի տալու չէ. բայց տալու է առանց շահի, որպէսզի որոշ պայմանաժամէն ետք պարտքերնին տալով ստացածնուն տէր ըլլան:

[Զեռ. Մատ., հա. 13, էջ 328-329]

6.

[30 Յուլիսի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 5676-966. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ. Ը. Միւրքեան կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճազի դաղթը աւարտած է: Եկողները հետզհետէ կը ցրուին եւ կամ կը խմբուին Պէյրութ եւ Լիբանան: Գաղթը կատարուեցաւ Յր[անսահան] իշխանութեանց ձեռքով՝ բազդատարար հանգիստ: Գաղթողները կրցան հետերնին բերել դոքերնին, դրամնին եւ [իրենց] կենդանիները: Անոնք որոնք տեսած [է] են Մեծ-Պատերազմի բռնազաղթը՝ կողոպուտ[ով] եւ ջարդով, անոնք որոնք մոռցած են Կիլիկիոյ գաղթին խուճապը՝ չեն կրնար որոշ զազախար մը ունենալ այժմ եղածին վրայ:

Փրանս[ական] Իշխանութիւնները անձ դըռւն՝ չափահասներուն 25 եւ փոքրերուն 10-ական սուր. [ոսկի] տալով ազատ կը թողուն որ ուզած տեղերնին երթան եւ [իրենց] ուզած դործը եւ արհեստը ի դործ դնեն. իսկ ձեպել-Մուսայիներուն համար, որոնք սեփական տուն եւ հողերը ըրեցին (սխալ էր տունները եւն. այրած ըլլալու լուրը) կը հաստատեն թէ Փրանսայիները անոնց պիտի ճարեն նաև հող (հաւանորէն տուածնին հաշուարկելով թուրքերուն հետ անոնց, այսինքն ձեպել-Մուսայիներուն ձգած հող, տուն եւ պարտէզներուն արժէքին դէմ): Փարիզէն հազորդուեցաւ թէ Յր[անսահան] Իշխանութիւնները գաղթողներուն օգնութեան եւ տեղաւորումին համար որոշած են տալ տասը միլիոն Ֆրանք, ինչ որ, եթէ հաստատուի եւ արդարօրէն դործադրուի, կարեւոր աջակցութիւն մըն է:

Ազդ[ային] Միութիւնը, առաւելապէս, եթէ ոչ ամբողջութեամբ, կազմուած է ծանօթ հոսանքէն եւ Օդն[ութեան] Սաչի դեկավարութեամբ եւ իրենց անունով կ'ընեն բաշխումը: Սարաճեան Ս[րբազան]ը շատ կը խծրծուի Ազդ[ային] Միութեան այդ մասին որ Բարեգ[ործական]ի եւ «Յորեն»ի Հան[գանակութեան] դումարները չի տրամադրեր իրեն, իր ձեռքով դործադրուելու համար: Լաւադոյն է որ Միութեան դրամները, եթէ նոյնիսկ անոնք պիտի գործածուին

Անթիլիասի կամ յարանուան[ութիւններու] պետերու մասնակցութեամբ, դրկուին Միութեան մասնաժողովին խողովակովը, պահելու համար զործին անկախութիւնը եւ Միութեան վարկը, զոր կը ճշնին անդիտանալ: Այդ նպատակով շատ ճիշդ է Փարիզի մօտ Ձեր միջամտութիւնը: Անօթի չլայ առ այժմ եւ ոչ ալ այլեքան խեղճութիւն: Ատոնք կրնան ըլլալ յառաջիկային, երբ դրամը հատնի եւ ձեռքը մօտենայ: Խորհուրդը է, լռիկ մնջիկ, տեղաւորումի հարցին՝ զնելով հող, որ շահադէտներու նիւթ դարձած է, մանաւանդ Րայադ-Շիֆորա շրջանը:

... Այդ[ային] Միութիւնը ստիպած է Սարաճեան Ս[րբազան]ը դրել Փարիզ որ Միութեան Փօնտերը այդ մարմնոյն յանձնուին: Մեր նախզուշացումը տեղին է: Ուղեցին նպատակնուն հասնել Այդ[ային] Միութեան մէջ շահելով նաեւ Մասնաժողովէն մէկը, սակայն մերժուեցան եւ խնդիրը Ձեր նկատառումին ներկայացուեցաւ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 336]

7.

[1 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ 5687-971. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. Կարելի է իմացած էք [որ] Տ[րար] Մալեղեան Սարաճեան Ս[րբազան]ին հեռագրեց թէ Ֆր[անսական] Կառավարութիւնը Սանճազի Հայոց Օգն[ութեան] եւ տեղաւորումի համար տրամադրած է տասը միլիոն Փրանք: Հոս կ'ըսուի արդէն թէ Ֆր[անսական] Իշխանութիւնները հետամուտ են յարմար հողեր ձեռք բերելու, դադթականները Լիբանան տեղաւորելու համար: Հետզհետէ այս կողմերը կը լեցուին եւ տեղաւորումը Լիբանանի մէջ պիտի ըլլայ:

Ծրանսական Իշխանութիւնները իրենց կարելի աջակցութիւնը կու տան: Այժմ տագնապ չկայ շատ, կրնայ սակայն ծագել երբ օրերը պաղին եւ անձրեային շրջանը սկսի:

Վաղը «Յորենի Յանձն[ախումբ]»ը մեր գրասենեակին մէջ Սարաճեան Ս[րբազան]ի նախագահութեան տակ ժողով ունի: Կ'իմանամ թէ հրահանգ ստացուած է այդ Յանձնախումբը միացած տեսնել Բարեկ[ործական]ին հետ եւ միասին կատարել տեղաւորումին դործը: Իր Փարիզ դրկած տեղեկագիրին մէկ օրինակը կը կարդանք «Ջարթօնք»ի 1 Օղ[ոստոս] թիւին մէջ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 349]

8.

[3 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ Թիւ 5695. յղուած Փարիզ՝ Վահան

Մալեգեանիին, վարիչ-պատուիրակ Հ. Բ. Բ. Միուքեան Կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

1. ...Ներկայիս Սանճադէն եկողները Լիբանան հաստատելու ջանք կ'ըլլայ: Եթէ Ֆր[անսական] Իշխանութիւնները իրենց տրամադրելի 10 միլիոն Փրանքին կարելոր մէկ մասը տեղաւորումին գործածեն, գործին ծանրութիւնը մեծապէս թեթեւցած կ'ըլլայ: Ձեր ալ աջակցութիւնները լաւ է որ այս նպատակին գործածուին եւ ժամանակ չանցնի, զի ամառէն ետք ձմեռը ունինք առջեւնիս: Հոս Գնդ. Գոլէն⁶² ստացած [ստանձնա՞ծ] է հողեր գնելու եւ բաշխելու գործը: Իրեն կը տրամադրուին յարմար վայրերու եւ հողերու համար նախապէս պատրաստուած տեղեկագիրը, անոնցմէ օգտուելու մտօք:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 356]

9.

[6 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ Թիւ 5709-976. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ. Բ. Միուքեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Սանճադի դաղթականաց մասին նորութիւն մը չունիմ աւելցրնելիք: Հալէպ գտնուողներն ալ հետզհետէ այս կողմերը կու գան: Ֆրանս[ական] Իշխանութեանց կողմէ Գնդ. Գոլէն է որ աւարտած [ստանձնա՞ծ] է Սանճադի առաքելութիւնը. կը զբաղի տեղաւորումի գործով:

Առ այդ խորհրդակցութիւններ կատարելէ ետք պիտի ձեռնարկէ հողի գնումին, գլխաւորապէս ձեպել-Մուսաղիները տեղաւորելու համար մէկ տեղի մէջ կամ անջատ խմբակցութիւններով:

Անոր տեղաւորումէն դուրս պիտի մնան ուրիշ շատեր, զի տրամադրուած վարիը, որքանով գործադրելի, բաւարար չէ: Պ. Վ[աղարչ] Օֆլադեանը, որուն Ձեզ[ի] ղրկած գիրը տեսած եմ, կը փափաքի որ ամէն[քը] ծովեղերեայ... Տրիպոլիսի շրջանները տեղաւորուին, պարտէզի դիւրութեանց համար:

Տեղաւորումի տեսակէտով, կարելորը Փրանսականէն ետք Միութեան ընելիքն է: «Ազգ[ային] Միութիւնները» չե[ն] որ ատով պիտի զբաղին եւ անոնցը աւելի ազմուկ է՝ ուրիշներու փետուրներովը զարդարուն:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 371]

10.

[13 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ Թիւ 5738. յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեգեանիին, վարիչ-պատուիրակ Հ. Բ. Բ. Միուքեան Կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

1. Ստացանք Ձեր 1 Օդ[ոստոս] թուակիրը Ste. Meximէն⁶³: Պ.Պ. Գոթըրո⁶⁴ եւ տիւ Վէոն⁶⁵ եկան եւ Քեսապի շրջանը այցելելէն ետք Հալէպ-ձեղիրէ պիտի երթային⁶⁶: Տասը միլիոնը ըսուեցաւ թէ 13 միլիոնի բարձրացուած է: Իսկ եկողները կը խոստանան այդ գումարը կրկնել տալ, որով տեղաւորումը կը դիւրանայ: Երանի թէ...

Ձեր հեռագիրը ստացած է Սարաճեան Ս[րբազան]ը եւ Միու-թեան Փօնտերը կը մնան: Ներկայիս իրապէս օգնող մարմինն է Փր[անտական] Իշխանութիւնը: Ազգ[ային] Միութիւնը աւելի անուն մըն է՝ ծանօթներէ կազմուած:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 400]

11.

[15 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5747-982, յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Լ. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Վերջերս հաստատուեցաւ թէ տասի տեղ տասներեք միլիոն ֆր[անք] տրամադրուած է Ֆրանսայէն տեղաւորումի համար: Մ. Մ. Գոթըրոն եւ Բոլ տիւ Վէոն կը խոստանան աւելի շատցնել տալ: Գնդապետ Գոլէն կը զբաղի այդ խնդրով: Պասիթի⁶⁷ մէջ խմբուած ձեպել-Մուսայիներուն մէջ, զժբախտաբար, նորէն երկպառակութիւնները ծայր տուած են: Կը վախցուի ծայրայեղութիւններէ: Ոմանք ատեն գտած են եռագոյն խաղալու...: Ո՞ր էր՝ թող [զայն] պահէին [իր] բուն տեղին մէջ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 409]

12.

[22 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5776, յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեգեանին, վարիչ-պատուիրակ Հ.Բ.Լ. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

1. ...Մ. Մ. Գոթըրոն եւ Բոլ տիւ Վէոն, որոնք կը թուի թէ աւարտած են շրջանին, հաւանորէն շարթու վերջերը Ֆրանսա վերադառնան: Գլխաւոր խնդիրներն են Քեսապի սահմանազոծումը եւ հողերու գնումով զաղթականաց տեղաւորումը: Քեսապի Սուրբիոյ ճղուելիւր [իր] ներկայ հեղձուցիչ սահմաններովը՝ անիմաստ է: Քեսապիներուն բոլոր հողերը եւ կալուածները կը մնան Թուրքիոյ: Լծուորն անգամ անոնց ձեռքն է եւ հայ գիւղերը անպաշտպան կը մնան, բոլոր էական բարձունքները միւսներուն ձեռքը ըլլալուն [համար]: Եթէ սահմանները գոնէ մասամբ մը ընդարձակուելու համար

կատարուող բանակցութիւնները չյաջողին՝ Քեսապ դատասարտուած կ'ըլլայ մեկնողներու բախտին: Մ. Գոլէն կը զբաղի հողերու ղնուածովը եւ ըստ իր յայտարարութեանց՝ այդ դործողութիւնքը օրերս կ'աւարտին եւ պիտի ձեռնարկուի տեղաւորումին: Ազլ[ային] Միութեան հանդ[անակութիւն]ը մեռեալ վիճակի մէջ [է]: Մարմնոյն հատուածական հանդամանքը կը հեռացնէ իրմէն համակիրները:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 418]

13.

[23 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 3783-987. յղուած Գաիիրէ՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

4. Գաղթականաց կացութեան մասին նորութիւն չկայ: Գնդ. Գոլէն զնած է թուրքի մը 13,000 տէօնիւմ հողը: Բայց կը վախնամ թէ տեղաւորումը պիտի ուշանայ: Պահանջած է որ հայկական նպաստներն ալ իրեն յանձնուին: Պիտի պահանջուի (Ձեռ կարծիքն ալ առնելէ ետք) որ [Հ.Բ.Ը.] Միութիւնն ալ այդ պարագային ունենայ իր ներկայացուցիչը...

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 425]

14.

[29 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5808-989. յղուած Գաիիրէ՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

...Պատիթի մէջ, մանաւանդ վերջին անձրեւներէն ետք, հիւանդութեանց դէպքերը շատցան: Բայց եթէ անակնկալ արդեւք մը չըլլայ — քանի մը օրէն անոնց տեղափոխութիւնը պիտի սկսի: Յրանս[ական] Կառ[ավարութիւն]ը Շթորայի (Պեքաս) եւ ուրիշ տեղեր հողեր զնած է եւ մտադիր [է] ձեպել-Մուսայի բնակիչները միասին խմբաւորել մէկ կեդրոնի մէջ: Հաշիւ եղած է որ իւրաքանչիւր տուն քանի մը բաժանումներով պիտի արժէ մօտ 400 սուր. [ոսկի], որուն մէկ չորրորդը Յր[անսական] Իշխանութիւնքը կը պահանջեն որ հայերը հողան: Այս բաժինը մօտ 200,000 ս[ուր]. ոսկիի կը հասնի: Ազգին ո՞ր ուժն ու մարմինն է որ ատիկա պիտի կրնայ հայթայթել: Ամէն պարագայի, որոշում մը կայ. այս պահանջը Ձեզի ներկայացնելով հանդերձ՝ [անհրաժեշտ է] պահանջել Մ. Գոլէն, որ դրական պատասխանի ատեն Կաթողիկոսարանը եւ Հ.Բ.Ը. Միութիւնը եւս իր մօտ ունենային ներկայացուցիչներ:

Իրաւունք ունիք, տեղաւորումի դործը միայն պետութիւնը կրնայ ղլուխ հանել...: Բնական է թէ նման տեղահանութիւններ

իրենց հետ բերեն նեղութիւններ : Ուրիշ կերպ կրնա՞յ ըլլալ :

Հիւանդութեանց համար, կը խորհիմ թէ Միութիւնը Կաթողիկոսարանին հետ համաձայն պիտի կրնայ միջոցներ ձեռք առնել : 50 կամ 100 սթ[երլին] մը լիուլի պիտի բաւէր առ այժմ :

Տեղաւորումի գործը քաղաքական պայմաններու հետ ալ կապ ունի : Մաղթենք որ խաղաղութեան վերահաստատումը աշխարհը, անոր հետ մերոնք, ազատէ անոր անէպոստոլոս յառաջ դալիք դժբախտ հետեւանքներէ :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 452]

15.

[13 Սեպտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5850-996. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Հ.Բ.Ը. Միութեան կողմէ Սանճագի վաղթականաց համար բժշկական կանոնադր սպասարկութիւն մը շատ լաւ պիտի ըլլայ. Պատիթի վաղթականները գրեթէ ամէնքն ալ տեղափոխուած են Պեքա-Շթորա շրջանը :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 485]

16.

[23 Սեպտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5875, յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեգեանին, վարիչ-պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական վարիչ ժողովի]

2. Գաղթականաց տեղաւորման գործին զարկ տալու համար գործիչի մը անհրաժեշտութիւնը կ'երեւի [թէ] Կեդր[ոնական] Յանձնաժողովն ալ զգացած է : Տ[իւր] Գրանեան եւ յանձնարարեց Տ[իւր] Սեքսենեանը :

5. Գաղթականաց տեղաւորումը կը կատարուի եւ յառաջ կ'երթայ Ֆրանսական Իշխանութեանց բարեհաճ հովանաւորութեան տակ : Ճեպեւ-Մուսայիները գետեղուեցան Պեքաայի շուրջը (Չահլէի մօտերը) Այն-ձարի ընտիր հողերուն վրայ, իրենց գիւղական ուրոյն խմբաւորումներով : Տուներէ գատ պիտի կառուցուին դպրոց, եկեղեցի եւն. : Ըստ իս, լաւագոյն է որ Բարե[ործական]ը ստանձնէ հանրային շինութիւններուն գործը : Ատով անոր գործը որոշ եւ աչքառու կ'ըլլայ :

Համարէն վաղթականաց տեղաւորումէն ետք՝ անոնց դպրոցի հարցն ալ ճագի եւ Միութիւնը պարտաւորուի ստանձնել անոնց հողը : Բայց ներկայ անորոշութեան մէջ ի՞նչ կարելի է գիտնալ եւ ճշդել :

Ձեր նամակին վրայ՝ երկու օրէն խորհրդակցութիւն պիտի ըլլայ ճշդեւու համար Նպատակից [Կեդրոնական Յանձնախումբի] գործը :
[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 11]

17.

[27 Սեպտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 5880-998, յղուած՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Սանճազի դաղթականաց տեղաւորման համար՝ Ն. Վ. Բարձր Գոմիսէրը՝ Կաթողիկոսական Ընդհ[անուր] Փոխանորդ Սարաճեանի ուղղեալ գրութեան մը մէջ փափաք յայնանձ է որ Հ.Բ.Ը. Միութիւնն եւս մասնակցի շինութեանց՝ իր վրայ առնելով դպրոց-եկեղեցիներու կառուցումը Այն-Ճարի մէջ եւ մաս մը դաղթականներու տեղաւորումը եւ անոնց անհրաժեշտ բնակարաններու շինութիւնը Բաս իւլ-Այնի հողերուն վրայ (Սայտա-Սուրի շրջանը) : Սարաճեան Ս[րբազան]ը յետխորհրդակցութեան Բարեգործականի Մասնաժողովին հետ, եղած առաջարկը նպատակայարմար գտնելով դրեց Միութեան Փարիզի Կեդրոնին, որպէսզի, եթէ նիւթական հնարաւորութիւն կայ, գործադրութեան գրուի : Գաղթականաց դպրոց-եկեղեցի շէնքերու շինութեան համար ես ալ Ձեզ[ի] գրած եմ, եւ կ'արժէ լրջօրէն նկատողութեան առնել այդ խնդիրը⁶⁸ :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 14]

18.

[29 Սեպտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 5892, յղուած Փարիզ՝ Վախան Մալեգեանին, վարիչ-պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

... Սանճազի դաղթականաց տեղաւորումի գործին մէջ [Հայկական] Բարեգործական Ընդհ[անուր] Միութեան բերելիք մասնակցութեան շուրջ Բարձր Գոմիսէրին՝ Գեր. Սարաճեանին ուղղած նամակին մասին Ձեզի գրած է Սարաճեան Սրբազանը : Բարձր Գոմիսէրը կը փափաքի որ Բարեգործականը ստանձնէ երկու գործ. նախ՝ իր վրայ առնէ դաղթականաց նոր վայրերու դպրոց-եկեղեցիներու շինութիւնը եւ ապա՝ Բաս իւլ-Այնի հողերէն (Սայտա-Սուրի շրջանակը) կառավարութեանէն տրամադրուածին վրայ Բարեգործականը ստանձնէ մօտ 200 տնակներու շինութիւնը : Մասնաժողովը եւ Օգն[ութեան] Կեդրոնական Յանձնախումբը⁶⁹ Սարաճեան Ս[րբազան]ի նախագահութեան տակ ժողով մը գումարելով՝ նպատակայարմար գտան առաջարկը եւ Ձեզի պիտի գրուի իմանալու համար թէ՛ նիւ-

Թահանի հնարաւորութիւն ունի՞ք: Ամէն մէկ տնակը, կը կարծուի, թէ պիտի արժէ մօտ 2500 Ֆրանք:

[Զեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 28]

19.

[13 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ 5933-1010. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ. Լ. Միուքեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. Գաղթականաց տեղաւորման շուրջ Ձեզ[ի] արդէն զրուած ըլլալով, նոր բան մը չկայ աւելցնելիք: Կը մնայ գիտնալ թէ Միութիւնը պիտի կրնա՞յ ստանձնել Այն-ճարի եւ Բաս իւլ-Այնի նոր դպրութիւններուն դպրոցներու եւ այլն շինութիւնը: Առողջապահական սպասարկութեան խնդրը խորհրդակցութեան առարկայ է:

[Զեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 73]

20.

[20 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ 5947-1012. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ. Լ. Միուքեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Սանճազէն եկած աշակերտներուն խնդրովը չպատասխանեցիք: Համաձայն էք որ զայն տեղաւորող նպատընկալ վարժարանաց սովորական նպատին վրայ համեմատական յաւելումներ ըլլան: Կարելի՞ է (ասիկա լոկ տեսակէտ մըն է, առանց որոշ պէտքի մը կամ հիմքի մը) ի հարկին անոնցմէ դպրոցներ չընդունուածներուն համար Պէյրութ կամ Հալէպ զատ դպրոց մը բանալ: Տխար Ա[րմէն] Մագլումեան⁷⁰ Հալէպէն ի միջի այլոց կը գրէ. «Անհրաժեշտ է որ այս տարի Սանճազի շրջանին դպրոց[ական] վարկին կարեւոր մէկ մասը Հալէպի յատկացուի, քանի որ 1939-ի Յուլիսէն առաջ 3000 դաղթականներ եկան, մեծ մասն չբաւոր, եւ որպէսզի պատճառ ըլլանք անոնցմէ շատերուն մարդորսներուն յանձնուելուն»⁷¹: Արդարեւ եթէ 3000-ը հոն կան, որոնց զաւակաց կրթութեան համար այս ղիմումը կ'ըլլայ, անոր քանի մը պատիկը Սուրիոյ այլ տեղեր[ը] եւ մանաւանդ Լիբանան կը գտնուին՝ նոյնքան արժանի կարեկցութեան: Բայց ինչպէս միշտ՝ ամէն մէկ Մասնաժողով՝ կարեւոր եւ օգնութեան արժանի վայրը իր տեղը կը գտնէ:

[Զեռ. Մատ. հտ. 14, էջ 89]

21.

[24 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5956-1016. յղուած Գահիրէ՝

Հ. Բ. Ը. Միուրփեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Գաղթականաց անողջապահական սպասարկութեան առաջարկներուն անդրադառնալով, կը զարմանաք որ այդ մասին Ձեր դրածներուն պատասխանը չէք առեր՝ թէ ինչո՞ւ Անթիլիասի նպաստիցի [Կեդրոնական] Յանձնախումբը ատով չը գրադիր: Արդարեւ այդ պարտական յանձնուած է անոր ուշադրութեան եւ Փրանսական Իշխանութիւններն ալ ազնուօրէն կը գրադիրն ատով:

Անթիլիասի այդ Յանձնախումբին դործերուն ազդուութեան մասին շատ բան կայ գրուելիք: Բաւականանք ըսելով թէ սխալ էր անոր հիմը եւ սխալ արդիւնքի մը — անդործութեան — յանդեցաւ: Ամերիկայի «Յորենի Հանդանակութիւնը» որ ներկայիս իր ընելիքը փոխանցած է Հ. Բ. Ը. Միութեան, եթէ իր սկիզբէն իսկ, սխալ դատումով մը, տարրեր չըլլար եւ Բարեգործականը Անթիլիասի հովանաւորութեան տակ օգնութեան դործը ձեռք առնէր տեղուոյս յարաւումուրփեանց պետերուն հետ (եւ ոչ թէ յարանուանութիւններէ քմայքով եւ ոչ թէ ընտրուած անձերու, ինչ որ նոյնը չէր՝) կը կարծեմ թէ գաղթականներու դործը արդի բաժանումները չէր ունենար եւ պատճառ ալ չէր տրուեր կողմնակի եւ հատուածական անճոռնի միջամտութեանց: Ու նման համազգային մարմին մը իր ձեռքը կեդրանացնելով ազդին բոլոր նիւթական միջոցները եւ վայելելով Հոգատար Իշխանութեանց վստահութիւնը եւ աջակցութիւնը՝ շատ բան կրնար ընել՝ փոխանակ զիրար ջլատելու: Ազգային Միութիւնը ամէն ինչ է... անունով միայն, առանց շատ նիւթականի, եւ միւսը որ աւելի դրամ կը տրամադրէ՝ զուրկ է միասին դործելու միջոցներէն եւ զիւրութիւններէն, իսկ կրնանք երեւակայել անոնց երկուքին ալ նախադահ Սարաճեան Սրբազանի փափուկ կացութիւնը:

Գոնէ այժմ — ասիկա անձնական տեսակէտս եղած է — փորձ մը ըլլայ: «Յորենի Հան[դանակութիւնը]» դադրելուն հետեւանքով վերակազմել Օդն[ութեան] Մարմինը՝ փորձելով դարմանել եղած սխալը, դնել զայն Անթիլիասի հովանաւորութեան եւ Բարեգործականի նախաձեռնութեամբ՝ յարանուանական պետերու դործակցութեան տակ, պայմանաւ որ ան ճանչցուի Բարձր Գոմիսէրութեան կողմէ որպէս ազդին միակ Օդնութեան իրաւասու Մարմինը: Այն ատեն է որ Օդն[ութեան] դործը կանոնաւոր հիման մը վրայ դրուած կ'ըլլայ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 99]

Հ.Բ.Ը. Միուբեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճապցի դաղթականաց դպրոցական դաւակներուն պարագան Ձեզ[ի] գրեցի նախորդիւ: Մինչեւ որ դաղթավայրերը չչինուին, դպրոց[ական] չէնքեր, կարելի չէ ատոնց վարժարաններու մասին խորհիլ: Հետեւարար լաւագոյն ձեւը զայնս իրենց բնական կամ մօտ տեղերու վարժարանաց մէջ տեղաւորելն է՝ այդ վարժարանաց յատկացնելով յաւելուածական նպաստները, հինգ աշակերտի համար տալով մէկ սթերլինի աջակցութիւն մը: Միայն որ անոնք վերջապէս կատարուին եւ իրենց յատուկ վարժարաններ[ը] ունենան:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 113]

23.

[7 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5986-1023. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միուբեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Գաղթականաց տեղաւորումին համար Ազգ[ային] Իշխանութեանց կողմէ պէտք եղած աշխատութիւնները կը թափուին Ֆրանսական Կառավարութեան քով: Որոշուած է ձմեռ եղանակին եւ մինչեւ տուններուն շինուիլը ընտանիքները (Այնճարի), տեղաւորել չըջակայ գիւղերու տուններուն մէջ: Տոքթորներ [Յուսէփ] Ենիգոմճուեան, [Տիգրան] Պէրպէրեան եւ օգնականները⁷² թիֆոյի դէմ պատուաստեցին այդ գաղթականները:

Ժամանակաւոր հիւանդանոց մը եւս հաստատելու համար խորհրդակցութիւններ կը կատարուին: Այս երեկոյ մեր մօտ դումարում մը պիտի ունենայ Անթիլիասի Կեդր[ոնական] Յանձնախումբը:

Յուրտերը սկսած ըլլալով՝ բնական է թէ հիւանդութիւնները շատնան: Ատոր համար ալ կը խորհուի Պէյրութի մէջ եւս դարմանատուն մը հիմնել: Տ[իգր] Արմէն Մազլումեան, որ Այն-Ճար այցելելու համար այս կողմերը եկած էր, Պէյրութ ալ այցելեց եւ խորհրդակցութիւն մը ունեցաւ Սարաճեան Սրբազանին եւ Տ[իգր] Հմայեակի՝ Գրանեանին⁷³ հետ: Այն եւս առաջարկ բերաւ որ Հալէպ գտնուող քանի մը հազար գաղթականաց հիւանդները դարմանելու համար Անթիլիասի Կեդր[ոնական] Յանձնախումբը⁷⁴ քանի մը հարիւր սուրիական [ոսկի] տրամադրէ, որովհետեւ թէ՛ պէտք մը դոհացնելու եւ թէ՛ վերջապէս՝ Բարեգործականին եւս շահագրգռուիլը ծանօթացնէ: Հաւանօրէն այս խնդրոյ շուրջ այս երեկոյ որոշումներ տրուին:

...Քանի որ սկզբունքով ընդունած էք նոր գաղթավայրերու — Այն-Ճար եւ Րաս Իւլ-Այն — հանրային շինութեանց կառուցումը՝

հարկ կ'ըլլայ արազ որոշման մը ատոնք զլուխ հանելու համար: Ըստեցաւ որ «Յտոաջ»⁷⁵ հանդանակած դումարը Այն-ձարի մէջ վարժարանի մը շինութեան պիտի յատկացուի, բնականաբար պէտք չէ որ խաչածեւումներ ըլլան: Բարեբախտաբար այդ դումարն ալ Սարաճեան Սրբ[ագան]ի[ն] զրկուած է եւ ան փափաքող չէ հատուածական բնոյթ մը տալ:

Բնականաբար մինչեւ որ շէնքերը շինուին՝ դպրոցի, գոյգ տեղերու մէջ⁷⁶ դպրոց բանալը հարց չի կրնար ըլլալ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 131]

24.

[7 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 5987-1023. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միութեան կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատեմապետին]

3. Սանճազցի աշակերտաց դանազան դպրոցներու մէջ տեղաւորելու խնդիրը շատ կարեւոր է: Ամէն կողմէ դիմումներ կը ստանանք այդպիսեաց ծնողներէ[ն]: Ձեր վերջնական հասնութիւնը չառած շատ չենք համարձակիր յանձնառութիւններ ընել:

Հոս կամ Հալէպ ատոնց համար զատ դպրոց բանալը երկար դործ է, եւ ներկայ պայմաններու մէջ անիրականալի: Լաւագոյն[ը] եւ դործնականը, առ այժմ, այդ աշակերտները դոյութիւն ունեցող վարժարանաց մէջ տեղաւորելն է: Եւ արդէն Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ հարիւրաւորներու կը հասնի ատոնց թիւը: Եթէ հաճութիւն պիտի տաք՝ սովորական նպաստէն [թող] տրուին այս յաւելուածական յատկացումին, պէտք չէ մոռնալ շէտեւ որ՝ այդպէս կ'ըլլայ՝ բացառապէս, այս շրջանին համար միայն, մինչեւ որ եկուոր ծնողները մինչեւ տարի մը ի վիճակի ըլլան վերջապէս տեղաւորուելու, հոս թէ հոն, եւ օգնեն իրենց զաւակաց կրթութեան: Թո՛ղ չի կարծուի թէ յաւելումները պիտի յաւերժանան:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 132]

25.

[14 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 6008-1026. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միութեան կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատեմապետին]

1. Սանճազցի աշակերտաց դպրոցներու մէջ տեղաւորումի հարցին մասին զրեւոյթ կ'ըսէք թէ կը նախընտրէք սպասելու ատոնց վիճակացոյցին: Հալէպի կամ Պէյրութի մէջ անոնց համար մասնաւոր վարժարաններ բանալու ծրագիրը անդործնական ըլլալով՝ այդ ծրագրի

զրին լքուիլը զրած եմ Ձեզ[ի] : Սպասելով որ անոնց համար Այն-
ձարի եւ Րաս իւլ-Այնի մէջ զպրոցական շէնքեր կառուցուին, — բան
մը որ ամիսներու կարօտ է—, հարկ ըլլայ ատոնց զպրոց[ական]
մատակարարութիւնն ալ ստանձնել, միակ գործնական ձեւը առա-
ջարկած էի : Այն է զանազան նպաստընկալ վարժարանները յաճա-
խող սանճազցի աղքատ աշակերտաց հաշուին, եւ միայն այս տար-
ուան համար բացառութիւն ըլլալով, հինգ աշակերտ զլուխ մէկ
սթերլինի յաւելուածական հատուցում մը ընել. մօտաւորապէս 5-600
աշակերտի համար ինդրելով 100-125 սթ[երլին]ի վարկ մը, զոր պի-
տի օգտաւորներնք ըստ պէտքին : Հետեւաբար, երբ թղթակցու-
թիւնները եւս յստաղումի կ'ենթարկուին՝ լաւ կ'ըլլայ որ չուշացուի,
վստահ թէ մենք կարելին պիտի ընենք մսխում չըլլալու համար :

Արդարեւ կարգ մը վարժարաններ — երբ նոյնիսկ մեր վերո-
յիշեալ առարկան սկզբունքով Ձեր կողմէն ընդունուին իսկ չէ հա-
զորուած մեզ[ի] — հաղորդած են իրենց յաւելեալ աշակերտաց
բանակը, բայց կը զուշանանք մասնաւոր պահանջ դնելու, զի անիկա
յանձնառութեան մը պէս մեր երեսին պիտի նետեն : Հետեւաբար Սան-
ճազի վ[ար]ժ[արա]ն[աց] անցեալ տարուան վարկը լման գործա-
ծելու հարկ չկայ եւ ոչ ալ մտադրութիւն :

Մեզ[ի] հաղորդուած են հետեւեալ զպրոցներէն՝ Պէյրութ՝
Մեսրոպեան՝ 60, Մեզրէ՝ 40 եւ Արդարեան՝ 75 աշակ[երտ] : Հալէպ՝
Ուսումնասիրաց՝ 133, Այնթապի [Կրթասիրաց]՝ 68, Կիլիկիան՝ 49,
Կիլիկիան Մէյրանի՝ 23, Արմէնեան Մէյրանի՝ 49 եւ Էմմանուէլ՝ 37 :
Ըստ սմի՝ 535 սանճազցի, որ հարկ կ'ըլլայ գտել : Դեռ կան հոս ու-
րիշ զպրոցներ ալ. նաեւ Զահէ, Րայազ, Պաալպէք եւն., որոնց
ճիշդ թիւը կը վախճամ ուղղիչ, զի չեմ ուզեր յոյս ներշնչել :

Ամէն պարադայի մէջ հաճեցէք արտօնել մինչեւ 600 աշակերտի
համար 125 սթ[երլին] առառուելն : Մենք կարելի գտումը պիտի ը-
նենք :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 157]

[16 Նոյեմբերի, 1939 թ., ցամակ՝ Թիւ 6017-1030. յղուած Գահիրէ՝
Հ.Բ.Ը. Միւրթեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապե-
տին]

2. Սանճազի դաղթականաց առողջապահական սպասարկու-
թեան եւ տեղաւորումի շուրջ Ձեր Մասնաժողովին զրած 5 Նոյ[եմ-
բեր] եւ կից Կեդրոնի նամակը տեսանք : Առողջապահական սպասար-
կութեանց մասին Անթիլիասի Յանձնախումբն⁷⁷ որոշումներ տուած

էր, բայց Կաթողիկոսին⁷⁸ մահը յետաձգեց խորհրդակցութիւնները եւ գործադրութիւնը: Յարանուանութեանց մասնակցութեան մասին գրածներուդ ճիշդ ըլլալը լրած էի Սարաճեան Սրբազանէն:

4. Սանճադցի աշակերտաց մասին եւ քանակութիւններն Ձեզ[ի] գրեցի: Կը սպասեմ Ձեր զբաղան սպատասխանին: Թիւերնին բաւական չատ է. պիտի ջանանք որ միայն չքաւորները օգտուին Ձեր աջակցութեան: Գլխաւորարար անոնք տեղաւորուած են Հալէպի, Պէյրութի եւ Ջահէի շրջանի վարժարանաց մէջ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 168]

27.

[26 նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6048-1037. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միուրթեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Անթիլիասի նպաստից Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին գործունէութիւնը, վերջնապէս, նոր փուլի մը մէջ կը մտնէ, համադրուածակցարար Բարձր Գոմիսէրութեան՝ նպաստելու համար Այն-Ճարի եւ Բաս իւլ-Այնի դաղթականներուն առողջապահական, շրջարաշխական [Ջրարաշխակա՞ն] ձեռնարկներուն, մաս մը տուններու շինութեան, անոթներու օգնութեան եւ վարժարանին շէնքերուն կառուցման համար: Միւս մարմինը⁷⁹ իր նիւթական միջոցներուն սպառումին հետեւանքով, ստիպուած պիտի ըլլայ իր տեղը թողուլ Անթիլիասի Յանձնախումբին, որ՝ ինչպէս ըսի՝ իր ընկերները պիտի ընէ Բարձր Գոմիսէրութեան հետ եւ միջոցաւ:

Հետեւաբար կը յուսամ թէ կարելի պիտի ըլլայ այլեւս, ծրագիրներէն դուրս ելլելով, գործի սկսիլ: Բնականաբար հոս պատրաստ գումարը ըլլալիքներուն անբաւական ըլլալով, կարելոր գումարներ պիտի խնդրուի[ն] Կեդրոնէն:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 200]

28.

[30 նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6059-1038. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միուրթեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Գաղթականաց օգնութեան եւ պատասպարումի խնդիրներուն մասին անցեալ թղթատարով Ձեզ[ի] գրած ըլլալով՝ կը զգուշանամ նոր կրկնութիւններէ՝ ատոնց շուրջ Անթիլիասի Օգն[ութեան] Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին⁸⁰ կողմէ Կեդրոնի⁸¹ Ձեզի գրելիքներուն առթիւ հակասութիւններու եւ չիտթութեանց տեղի չտալու կանխա-

հողութեամբ, ինչպէս դիտել տուաւ Սարաճեան Սրբազան եւս, երբ Փարիզէն դրուածին վրայ ստիպեց որ ի պաշտօնէ մասնակցիմ այդ Յանձնաժողովին խորհրդակցութեանց. ինչպէս գրեցի, վերջին որոշումները — որոնց մասին Տ[իւր] Ճ[անիկ] Չազըրն եւս Ձեզ[ի] պիտի խօսի — գործնական հողի մը վրայ դրուած ըլլալով, այն է Յանձնաժողովին ընելիքը միացնել Բարձր Գոմիսէրութեան այդ տեսակէտով ընելիքներուն. կը սպասուի որ նպաստից հարցն ալ խօսքի եւ խորհրդակցութեան շրջանէն ելլելով գործնականին մէջ մտնէ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 212]

29.

[30 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 6060-1139. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Ինչ որ տեղեր կը սպասեն եւ Ձեր նամակը բան մը չէր ըսած. Սանճագի դաղթական աշակերտաց հաշուին ըլլալիք յաւելուածական եւ բացարձակ նպաստի համար էր: Հալէպի շրջանը մեկնելէս առաջ կ'ուզէի գիտնալ ընելիքս, որուն մասին ամենաուր ստիպողական դիմումներ կը ստանամ: Ձենէ խնդրած էի հինգ աշակերտ զլուխ մէկ սթերլինի հատուցումի հաշուով, 500-600 աշակերտի համար 100-125 սթ[երլին] վարկ մը, զոր պիտի օգտագործէինք կարելի եղած մաղումներով: Հոս կ'իմանամ թէ Ազգ[ային] Միութիւնն եւս իր հաշուին նման յանձնառութիւններ ըրած է, թէեւ թէական է գործադրութիւնը: Այդ պարագան նկատի պիտի առնենք՝ այստեղի խնդրարկուներուն գոհացում տալու առնել: Բայց կը մնան դեռ Հալէպի վարժարանները եւ Պեքասայի (Չահլէի շրջակայքը) վարժարանները, ուր խճողումները խիստ շատ են եւ անհրաժեշտ է օգնութիւնը:

Կը խնդրեմ փութացնել Ձեր յատուկ հրահանգը:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 213]

30.

[1 Դեկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 6066. յղուած Պէքէտոյ՝ Վահան Մալեգեանին, վարիչ-պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Վարչութեան]

...Սարաճեան Սրբազանը Ձեզ[ի] գրած է եւ կը գրէ Անթիլ-խասի Օգն[ութեան] Կեդրոնական Յանձնաժողովին՝ Բարձր Գոմիսէրութեան միջոցաւ ընծայելիք աշակցութեան եւ մասնակցութեան շուրջ՝ Սանճագի դաղթականներու առողջապահական, ջուրի, սնունդի եւ ընակարանի շինութեան համար: Գործը խօսքի եւ խորհրդակ-

ցութեան եւ սպասումի շրջանէն ելլելով զործնական ընթացքի մէջ մտնելու վրայ է խորհրդակցարար Բարձր Գոմիտէրութեան, որուն հետ հաղորդակցութեան մէջ է Յանձնաժողովը իր Գեր. Նախագահին միջոցաւ :

Սրբազանը [Հ.Բ.Բ.] Միութեան եւ Կեդր[ոնական] Օդն[ութեան] Յանձնաժողովին արդիւնաւոր մասնակցութեան համար, ինչպէս Ձեզ[ի] դրած ըլլալու է, ցոյց կու տայ 16-17,000 սթերլինի գումար մը, որուն 3000-ը միայն ունին : Խնդիրը այս գումարը հայթայթելու վրայ է, որպէսզի կարելի ըլլայ՝ զաղթականներու տեղաւորման զործին մէջ Բարձր Գոմիտէրին առջև ճերմակ երես գուրս դալ⁸² :

Սարաճեան Ս[րբազան]ը Ձեր թելագրութեան վրայ, կրկին հրաւիրեց մեզ մասնակցել Անթիլիասի Օդն[ութեան] Յանձնաժողովին : Ծնորհակալ եմ : Աւելորդ է : Առանց այն ալ իրենց հետ էի : Սըրբազանը կը դանդատի որ իրմէն տարբեր տեղեկութիւններ կը հաղորդեմ տեղի եւ Գահիրէ : Փափաքող չեմ այդպէս նկատուելու : Եթէ քանի մը տեսակէտներ յայտնեցի Գահիրէ՝ պատասխանելով անոնց հարցումին՝ ատոնք իմ անձնական տեսակէտներս էին, որոնց անսլալականութեանը յաւակնութիւնը չունիմ : Սլաւներ զործուեցան «Յորենի Հանդ[անակութիւնը]» կազմողներու[ն] կողմէ, բայց այլեւս — երբ զործի շրջանը կը սկսի — աւելորդ է ատոնց անդրադառնալ : Գործը կրնար աւելի լաւ եւ աւելի շուտ սկսիլ :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 219]

31.

[18 Գեկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 6085-1045, յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. Սանճագցի կարօտ աշակերտներուն համար կարգ մը վարժարանաց ըլլալիք բացատրիկ նպաստին մէկ ցուցակը զատէն պիտի հաղորդեմ Ձեզ[ի] : Ըլլալիք աջակցութիւնը 100-125 սթ[երլին]ը պիտի չանցնի :

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 238]

32.

[22 Գեկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ քիւ 6098-1049. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Բ. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճագէն զաղթող չքաւոր ծնողներու զաւակները ընտրուած պանազան վարժարաններու տրուելիք բացատրիկ նպաստը պիտի կրնայ,

ի հարկին փոքր փոփոխութիւններով, բաշխուիլ հետեւեալ եղանակաւ. ինչպէս զբաժնէն՝ Հալէպի եւ Պէյրութի Ազգ[ային] Միութիւնն ալ, տնօրէններուն ուղեալ պաշտօնական զեկոյցներով խոստացած են օգնել այդպիսիներուն. սակայն ցարդ դործնական բան մը եղած չէ: Սակայն բաժանումը կատարած ատեն այդ պարազան եւս նկատի առած ենք: Առ այժմ՝ 900 աշակերտի հաշուով տրուելիք (25 սթ[երլին]ի պահեստի դումարը դատ թողլով) հարիւր սթերլինը պիտի չացնի: Եթէ, ուրեմն, Պատկ. Վարչութիւնն իր հաւանութիւնը յայտնէ՝ պիտի խնդրենք որ հաճի այդ դումարը զրկել բաժնուելու համար: Այսպէս .

Սթերլին

1. Բայագի Ազգ[ային] Վարժարանի մօտ	70	նորեկ աշակերտաց հաշուին	10
2. Պաալպէֆի Ազգային վարժարանի մօտ	30	»	» 5
3. Զահլէի Ազգային վարժարանի մօտ	70	»	» 10
4. Զահլէի Հայ Աւետարանական վարժարանի մօտ	50	»	» 5
5. Զահլէի Հայ Կաթուիկ վարժարանի մօտ	40	»	» 5
6. Պէյրութի Մեսրոպեան Ազգային վարժարանի մօտ	60	»	» 10
7. Պէյրութի Աբգարեան Ազգային վարժարանի մօտ	60	»	» 7
8. Պէյրութի Մեղրէի Հայկագեան Ազգային վարժարանի մօտ	40	»	» 3
9. Հոմսի Սահակեան Ազգային վարժարանի մօտ	30	»	» 2
10. Հալէպի Ուսումնասիրաց վարժարանաց մօտ	130	»	» 10
11. Հալէպի Արմէնեան Բաղաֆի Ազգային վարժարանի մօտ	60	»	» 5
12. Հալէպի Այնթապի Կրթասիրաց Ազգային վարժարանի մօտ	70	»	» 5
13. Հալէպի Կիլիկիան Հարթ Սիսի Ազգային վարժարանի մօտ	50	»	» 5

14. Հալէպի Կիլիկիան Մէյտանի Ազգային Վարժարանի մօտ	20 նոբել աշակերտաց հաշուին	Սթերլինգ	3
15. Հալէպի Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Վարժարանի մօտ	40 » » »	»	5
16. Հալէպի Հայ Աւետարանական Բեքեյլ Վարժարանի մօտ	30 » » »	»	5
17. Հալէպի Արմէնեան Մէյտանի Ազգային Վարժարանի մօտ	50 » » »	»	5
	<u>900</u> » » »		<u>£ 100</u>
Թիւ աշակերտաց	900 » » »		» £ 100

Հալէպի քաղաքամէջի Արմէնեան Վարժարանը, թէեւ նպաստընկալ մը չէ, սակայն հոն յաճախող սանճազցիներուն մեծ մասը յանճնարարուած են Բարեգործականի դիւանատունէն: Մաս մը վարժարանաց եւս գրասեղաններու եւ աղքատ աշակերտաց դրենականներու համար նպաստ տրուած ըլլալով՝ դպրոցական կարեւոր պահանջ մը գոհացուած կ'ըլլայ անոնցմով:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 251]

33.

[20 Յունուարի, 1940 թ., նամակ՝ քիւ 6139-1061. յոսած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միուքեան Կեդրոնական Պատկ. Յանճնաժողովի ատենապետին]

Հ.Բ.Ը. Միութեան Գաղթ[ականաց] Օդ[նութեան] Կեդրոնական Յանճնախումբը, որ վերջերս այցելած էր Րաս իւլ-Այնի եւ Այն-ձարի գաղթականները, ի մէջ այլոց զբաղած է նաեւ այդ տեղերուն մէջ բացուելիք առժամեայ վարժարանաց հարցովը⁸³: Մինչեւ Ձեր հաճութիւնն ստանալս, Օդն[ութեան] Յանճնախումբը իր ստասխանատուութեան տակ, բայց մեր զիտակցութեամբը դործին նախաձեռնող պիտի ըլլայ: Արդէն գրած եմ թէ Անգ[իական] Միախոնէն⁸⁴ տրամադրուած երկու սենեակներուն մէջ Պատ[ուելի Յակոբ] Կիւր[ւ]եքեանի միջոցաւ, աւելի քան հարիւր աշակերտի համար դպրոց մը բացուած է Սուրի մէջ, ուր կը բնակին այժմ Րաս իւլ-Այնի գաղթականները՝ մինչեւ տուներին չ'ինուիլը: Այնպէս ալ Սուրի Յոյն Օրթոտոքս Եպիսկոպոսը⁸⁵ վարժարանի համար (ազգային վարժ[արան]) տրամադրած է եկեղեցի մը եւ պիտի տայ նաեւ երկու սենեակ, ուր արդէն հաւաքուած են մօտ 150 փոքրիկներ եւ կը սպասուի որ հասնին 200-ի: Անոնց մօտ վեց ուսուցիչ-ուսուցչուհիներուն ծախ-

քը, ինչպէս նաեւ զիրքերու հայթայթումը, եւն., կը սպասուի որ [Հ.Բ.Ը.] Միութիւնը տայ եւ ստանձնէ: Սպասելով Ձեր հաւանութեան, ըլլալիք մօտաւոր ծախուց հաշիւը պիտի ղկեմ Ձեզ[ի]: Ատկէ զատ Այն-Ճարի 6-10 տարեկան փոքրիկները անտէր չձգելու համար որոշուեցաւ զայնս երկու պաշտօնէի միջոցաւ հաւաքել եկեղեցիի յատկացուած մեծ վրանին մէջ, մինչեւ դպրոց[ական] շէնքերուն կառուցումը: Մ.րդ, կը փափաքէինք զիտնալ Ձեր տեսակէտը եւ ունենալ Ձեր հաւանութիւնը: Մաս մը գրասեղաններու եւ գրենականներու համար պիտի կրնանք օգտադործել այդ նպատակաւ եղած վարկը: Հաճեցէք Ձեր հրահանդը տալ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 315]

34.

[5 Փետրուարի, 1940 թ., նամակ՝ թիւ 6218. յղուած Պրէքէոյլ՝ վաւան Մալեգեանիին, վարիչ-պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. վարչութեան]

2. Հարկ չեմ տեսներ զատէն գրել Ձեզ[ի] Գաղթ[ականաց] Օգնութեան Անթիլիասի Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին գործերուն մասին: Մանրամասնօրէն Կաթողիկոսարանը կը գրէ Ձեզ[ի]: ...Տիրք Սեքսենեան առժամաբար քարտուղար որոշուեցաւ Յանձնախումբին: Երկու տեղերու⁸⁶ հիւանդանոցներու պէտք եղած առարկաները, Բարձր Գոմիսէրութեան յանձնարարութեան վրայ, գնուելով զրկուեցան — անկողին, մահճակալ, սպաս, վառարան, եւն. եւն.:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 355]

Հոս կ'աւարտի նշումն այս փաստաթուղթերուն, բայց անոնցմով չ'աւարտիր պատմութիւնը Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ դաղթին, ահա թէ ինչո՞ւ համար հոս անհրաժեշտ կը դառնայ դիմել նաեւ այլ նիւթերու:

Գ.

Թուրք-Ֆրանսական Համաձայնագրի ստորագրութենէն անմիջապէս հետ շարժեցաւ հայութիւնը արարին հետ եւ յոյնին, ասորիին հետ եւ ուրիշներուն, թէպէտեւ 1937 թ.էն ի վեր անիկա հետեւողական կերպով արտադաղթեր էր դէպի Սուրիա եւ Լիբանան եւ արեւմուտք՝ ծովերէն անդին: Ըստ կարգ մը տուեալներու՝ Ալեքսանտրէթի շրջանի 30,000 հայութենէն արդէն իսկ այս ձեւով դաղթեր էին 12,000-13,000 հայեր: Միւս կողմէն՝ ամբողջ այս ժամանա-

կաշքջանի ընթացքին՝ յայսկոյս թէ յայնկոյս՝ հայութիւնը ճիշդ չէր խնայած առաջին առնելու համար աղըային աղէտի մը, եւ եթէ այդ մէկն ըլլար անկարելի՛՝ փրկելու մաս մը դէժ՝ ուր կարելի ըլլար համարմբել մնացորդացը հայութեան. սակայն, ինչպէս այն ատեն կը գրէր Արշակ Չոպանեան՝ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովի անդամ Բիւզանդ Եղիայեանին՝ «Պր. Փիւօ⁸⁷ Սանճագէն մաս մը փրկելու եւ Սիւրիոյ կցելու մասին յուսադրելէ բան մը չըսաւ. բայց ապահովեց թէ երբ Ֆրանս-Թուրք Համաձայնութիւնը կատարուած իրողութիւն մը ըլլայ եւ Սանճագէն քաշուին Ֆրանսական իշխանութիւնները, Ֆրանսական Կառավարութիւնը ամէն կերպով պիտի օգնէ Սանճագի հայոցմէ մեկնիլ ուղղներուն Լիբանան փոխադրութեան»⁸⁸ :

Հիմա որ իրականութեան վերածուած էր Թուրք-Ֆրանսական Համաձայնագիրը եւ յստակ դարձած Ֆրանսական ուժերուն ելքը Հաթայի դաւառակէն՝ ամբողջ հայ եւ արաբ, ասորի եւ յոյն օրթոտոքս բնակչութիւնը ոտքի ելաւ մէկ մարդու նման՝ վայրկեան մը առաջ անցնելու համար միւս կողմը թուրք-սուրիական սահմանին : Այսպէս էր որ հայութիւնը պարպեց Ալեքսանտրէթի դաւառակը 1939 թ.ի Յուլիսի 10-22-ի միջոցին⁸⁹ : Ըստ Եղիայեանի՝ գաղթող հայերն առժամեայ կերպով իջեւանեցան գլխաւոր երեք կայաններ. այսպէս՝

«Ա. — Հալէպի շրջանը փոխադրուեցաւ Գըրըզ-Պանի, Րիհանիէի, Հայաչէնի, Ապտալ-Հիւլիւկի, եւ այլն, դաշտային շրջանի ժողովուրդը, մօտաւորապէս 3,500 անձ : Փոխադրութիւնը ձրի կատարուեցաւ Սիւրիոյ մէջ քամիոնի տէր հայերու կողմէ տրամադրուած կառքերով, Հալէպի Գաղթականաց Խնամակալ Մարմնի հոգածութեամբ⁹⁰ :

«Բ. — Մուսա-Լերան շրջանի վեց գիւղերու ժողովուրդը փոխադրուեցաւ մաս մը Հալէպ, մաս մը Լաթաքիոյ հիւսիսը, 55 քմ. մօտ ամայի Պասիթ, ծովեզերեայ պատմական Պոսիդոնի աւերակներուն մօտ, 6,500 անձ :

«Գ. — Իսկ Ալեքսանտրէթի ծովեզերեայ ու դաշտային շրջանի հայութիւնը, մօտաւորապէս 4,500 անձ, նաևով իջեւանեցաւ Լաթաքիա, եւ ասոր հարաւը՝ Թարթուս քաղաքը»⁹¹ :

Անշուշտ դիւրին չեղաւ այս բոլորը : Մօտ 15,000 հաշուող հայութեան մը տեղափոխութիւնը տասը-տասներկու օրուան ընթացքին ստեղծեց հսկայ շարք մը բարդութիւններու : Նախ ժողովուրդէն մաս մը գետեղուեցաւ դպրոցներու եւ եկեղեցիներու գաւիթներուն մէջ. այլ մաս մը մնաց ուղղակի բացօթեայ : Ֆրանսական Իշխանութիւններու անմիջակայն օգնութենէն անկախ՝ փութաց նաեւ հայութիւնը բերելու իր օժանդակութիւնը, որ, սակայն, ինչպէս ցոյց կու տան փաստաթուղթերը՝ չեղաւ մեծ՝ բաղդատած կարիքին : Կազմակեր-

պութիւններու եւ անհասանելի միջոցով կատարուած սկզբնական հանդանակութենէն՝ հայ դաղթականներուն հայթայթուեցաւ վրան, առողջապահական միջոցներ, պարենաւորում եւ այլ անհրաժեշտութիւններ: Գժուարութիւններուն մեծագոյնը պատահեցաւ սակայն Պասիթի մէջ: «Անշուշտ», կը հաստատէ աղբիւր մը այս առընչութեամբ՝ «մէկէ աւելի խումբեր նեղութիւններու ենթարկուեցան մինչեւ որ իրենց բնակավայրերը սլատրաստուեցան, մասնաւորապէս Սուէտիոյ շրջանէն Պասիթ փոխադրուած 5500 հայերը, որ ամէս ու կէս բացօթեայ մնացին»⁹²:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ շուտով յայտնի դարձաւ որ Լիբանան պիտի դառնար ամենէն հոծ կեդրոնը հայ դաղթականութեան: Ըստ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովի տուեալներուն՝ «հետզհետէ հոն կեդրոնացան Հալէպի, Պասիթի, Լաթաքիոյ եւ Թարսուսի առժամեայ կայանները իջեանամ բոլոր դաղթականները: Արդէն զանգուածային դաղթէն առաջ՝ 1938- [19]39 շրջանին՝ մէկ տարուան շնթացքին քիչ քիչ եկող Հայերու թիւը կը հասնէր Լիբանանի մէջ 5,000-ի: Ասոնց վրայ աւելցաւ զանգուածային դաղթի ելլող 15,000 Հայերուն երկու-երրորդ մասը՝ մօտ 10,000-ը: Արդ Լիբանան լենեցաւ շուրջ 15,000 Հայ դաղթականութիւն, որուն շուրջ 5,000-ը Այնճար, 1,500-ը Սուր, 5,000-ը Պէյրութ եւ արուարձանները, եւ մնացածը Լիբանանի զանազան շրջանները»⁹³:

Հ.Բ.Ը. Միութեան 1940-1945 թթ. Ընդհանուր Տեղեկագիրը կը յայտնէ թէ Լիբանանի մէջ հայ դաղթականութիւնն ընդհանրապէս հաստատուեցաւ — Այնճարի, Սուրի եւ Բաս իւլ-Այնի մէջ: Ընդհանուր Տեղեկագիրը կու տայ հետեւեալ պատկերը.

«1.— Այնճար, Պէյրութէն 60 քիլոմետր հեռաւորութեամբ, դէզի Գամասկոս մեծ պողոտային վրայ: Հոս տեղաւորուած է Մուսա Լեբան շրջանին վեց հայկական գիւղերու բնակչութիւնը, 1205 ընտանիք կամ 5125 անձ: Այս դաղթակայանը, զոր հայերը «Նոր Մուսա Լեռ» կոչեցին, յատակադիր համաձայն բաժնուած է վեց գիւղերու, նախկին Սէուաիոյ շրջանին վեց գիւղերուն համապատասխան անուններով: Կառուցուած տուններուն թիւն է 1000, որուն իւրաքանչիւրը իր շուրջը ունի 400 քառ. մետր տարածութեամբ պարտէզ մը, իսկ մէն մի ընտանիքի տրուեցաւ 3 տէօնիւմ մշակելի հող»⁹⁴:

Այս տուեալներուն վրայ անհրաժեշտ է աւելցնել նաեւ տուեալները Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովի տեղեկագիրին, որուն համաձայն՝ «Սեպտ [եմբեր] 4-14-ի ընթացքին դաղթականները [Պասիթէն] փոխադրուեցան Այնճար՝ իրենց վերջնական կայանը: Փոխադրութիւնը կատարուեցաւ յաջորդական կարաւաններով, Պասիթէն ծովու ճամբով Տրիպոլիս, անկէ շոգեկառքով Բայաթ, եւ ի

վերջոյ քամիոններով Այնճար: Այնճար կը գտնուի Պէյրութ-Դամասկոս բարձրացող մեծ պողոտային վրայ, զրեթէ մէջտեղը երկու քաղաքներուն: Պէյրութէն 55-60 քմ. հեռաւորութեամբ Լիբանանեան եւ Անտիլիբանանեան լեռնաշղթաներուն մէջտեղը, Պեքայի ընդարձակ դաշտին մէջ մասը, եւ աւելի մօտ Անտիլիբանանեան շղթային, զրեթէ ստորոտը: Տարածութիւնն է 1,800 հեքթար, ծովէն բարձրութիւնը՝ 930 մեթր: Կը պատկանէր նախկին թուրք իշխանաւորի մը, որմէ Ծրանսական իշխանութիւնը գնեց, զինը ինք գնահատելով եօթը միլիոն Փրանք: Գաղթականի շինութեանց յատկացուած հողամասն է 92 հեքթար»⁹⁵:

«Գաղթականը՝ զոր Հայեր Նոր Մուսա Լեռ կոչեցին՝ յատկազօին համաձայն բաժնուած է վեց գիւղերու, նախկին Մուսա Լեռան վեց գիւղերուն համապատասխան անուններով: Ասոնք են՝ Եողուն Օլուգ՝ 975 անձ, Խըտըրպէկ՝ 936, Քեպուսիէ՝ 930, Պլթեաս՝ 876, Հաճիհապիպլի՝ 870, ՎաղըՓ՝ 538, ընդամենը 1205 ընտանիք 5125 անձ: Իւրաքանչիւր գիւղաթաղ միւսէն բաժնուած է 20 մեթր լայնութեամբ ճամբով մը: Աւանը ունի նաեւ քանի մը հրապարակներ, որոնց կեդրոնականը 120-ով 100 մեթրի վրայ [է]: Գլխաւոր գողոտայէն լեռնակողմի բարձրութեան վրայ շինուած է Հայ Եկեղեցին, երկու կողմերը մանչերու եւ աղջկանց վարժարաններու յատու գետիներով, ուր այժմ շինուած է սահմանափակ դպրոց մը: Առանձին տեղեր տրուած են նաեւ Հայ Կաթողիկ եւ Հայ Բողոքական եկեղեցի-դպրոցներու շինութեան համար: Մինչեւ տուներու շինութիւնը, հետզհետէ ցրուող ընտանիքները սրահներով, Այնճար տեղաւորուած ընտանիքներուն թիւը եղաւ 1050, որուն 82-ը Բողոքական է, 10-ը՝ Կաթողիկ»⁹⁶:

Հիմնական երկրորդ կայքը ուր հաստատուեցաւ հայութիւնը՝ կազմուած էր իրարու մերձ երկու վայրերէ, որոնց առաջինն էր՝

«2. Սուր, պատմական Տիւրոսը, Պէյրութէն 65 քլոմեթր դէպի հարաւ, ուր 350 հեկտար հող յատկացուեցաւ հայ գաղթականներուն եւ բնակարանային շինութեան»: Իսկ երկրորդը՝

«3. Բաս իւլ-Այն, Սուրի մօտակայքը, ուր տեղաւորուեցան 85 ընտանիքներ»⁹⁷:

Այս երկու վայրերու մասին կը խօսի նաեւ Տեղեկագիրը Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովին եւ կը հաստատէ թէ «պատմական Տիւրոս (այժմ Սուր) քաղաքին մօտ հաստատուեցաւ երկրորդ մեծ գաղթականը: Այնճար ծովէն հեռու եւ Լեռնային Լիբանանի մէջ է. իսկ Սուրի գաղթականը ծովեզերքի վրայ է, Պէյրութէն 85 քմ. դէպի հարաւ, Հայֆա երկարող պողոտային վրայ: Հողին տարածութիւնն է 500 հեքթար, ջրարբի, բերրի վայր մը: Ունի երեք իրարմէ

դատ ակեր: Վայրը՝ թրքական շրջանին՝ արքունի կալուած է եղեր, յետոյ դարձած է Լիբանանի պետական կալուած: Ունի հին՝ լքուած աղարակ մը, կէս դործածելի շէնքերով, որուն մէջ [կայ] նաեւ ջաղացք մը կալուածի ջուրովը դարձող:

«Սուրի Հայ գաղթականները երկու մասի բաժնուած է. իրարմէ չորս քլմ. հեռուորութեամբ, եւ ոչ թէ Այնճարի նման ամէնքը մէկ դեանի վրայ համախումբ: Առաջին կայանն է Պէյրութ-Հայֆա պողոտային վրայ, ճիշդ դէպի Սուր դառնալիք անկիւնը, եւ անկէ միայն մէկ քլմ. առաջ: Այժմէն իսկ կրնայ Սուրի մէկ արուարձանը համարուիլ: Հոս շինուեցան 186 տուներ, Այնճարի տուներուն նման, եւ տեղաւորուեցան Սանճազի դաշտային քաղաքներու՝ Ալեքսանտրէթի, Փարթլըլլի եւ Պէյլանի գաղթականները: Այդ տուներուն 50-ը շինուեցան Հ.Բ.Բ. Միութեան ծախսով եւ [վայրը] կոչուեցաւ Նուպարաշէն:

«Սուրի շրջանի երկրորդ գաղթականն է Բաս Իւլ-Այն Բաշիտի կոչուածը, Սուրէն եւ առաջին կայանէն 4-5 քլմ. հեռու դէպի հարաւ, դարձեալ Պէյրութ-Հայֆա պողոտային վրայ, բայց 700 մեթր դէպի ներս ծովուն կողմը: Բաժանման այդ կարճ ճամբան դեռ չէ յարգարուած: Այս հողամասէն է որ կը բխի Սուրի ջուրը, որ առանձին աւազանի մը մէջ աճուած է եւ խողովակներով կը տարուի քաղաք: Յիշեալ աւազանին մօտ բլուր մը կը բարձրանայ, հաւանաբար հին ժամանակներու արուեստական հիւլիւկ⁹⁸ մը՝ ծովեզերքին մօտ: Ասոր վրան կը գտնուի նախկին հողատէրերուն կիսաւոր [կիսաւոր] ազարակներէն մին: Ասոր վրան եւ ստորոտն է որ շինուեցան 85 գաղթատուներ: Բաս Իւլ-Այնի շրջանը տեղաւորուեցան Ալեքսանտրէթի մօտ լեռնային դիւղերու գաղթականները, Սողուք Օլուղէն, Աթլդէն, Նարկիլլիէն: Մինչեւ տուներու շինութիւնը՝ գաղթականները պատասպարուեցան Սուրի մէջ՝ Բարեգործականի կողմէ վարձուած տուներու մէջ: Ի վերջոյ, գաղթականներու տուներուն շինութենէն վերջն ալ Սուր քաղաքին մէջ մնացին ու հոն բնակութիւն հաստատեցին 20-25 ընտանիքներ»⁹⁹:

Հայ գաղթականութեան տեղաւորումի պատմութեան մէջ անսովոր երեւոյթ մը մնաց Մանթարի կայանին բնակեցումի պատմութիւնը: Ինչպէս Այնճարի, Սուրի եւ Բաս Իւլ-Այնի պարագաներուն՝ Ֆրանսական Իշխանութիւնները ցնեցին չորրորդ կայան մըն ալ՝ այս անգամ Թրիփոլիէն 30 քլմ. դէպի հիւսիս՝ սիրօ-լիբանանեան սահմանին մերձակայքը, որ որոշուեցաւ տեղաւորել առժամապէս Հալէպ հաւաքուած գաղթականութիւնը: «Սեպտեմբերի սկիզբը, 1939 [ին]», կը գրէ Տեղեկագիրը Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովէն, «Մանթար զրկուեցան չորեկառքով Հալէպ առժամեայ [կերպով]

Հաւաքուած գաղթականները : Ընդամէնը՝ 263 ընտանիք կամ 1225 անձ, որոնք եկեր էին Գլըրդ Սանէն դէպի Հալէպ տարածուող դաշտային շրջանի զիւղերէն»¹⁰⁰ :

Յուսարար դարձած՝ վայրին վայրի ամայութիւնէն, մեկուսի վիճակէն եւ իրենց ունեցած առաջին տպաւորութեան ժխտական թելադրանքէն՝ անոնք մերժեցին բեռները վար առնել բեռնատար ինքնաշարժներէն : Աղբային եւ Ֆրանսական Իշխանութիւններու միջամտութիւնները, խոստումները եւ բացատրութիւնները չկարողացան համոզել զանոնք, որոնք հիմա կը տեսնէին այն դժուարութիւնները, որոնք պիտի ըլլային իրենցը դալիք ձմեռն ամբողջ : Իրաւ ալ՝ ոչինչ կար որ կարենար անոնց տալ նուազագոյն նշոյն իսկ յոյսին : Ամբողջ շաբաթ մը տեսող միջամտութիւններու արդիւնքն եղաւ ձախողութիւնը զանոնք կատարողներուն, եւ «ի վերջոյ, Բ[արձր] Գոմիսէրութիւնը վճռապէս որոշեց այնուհետեւ չզբաղիլ այդ գաղթականներու խումբով : Ան ջնջեց նաեւ հողին տիրոջ հետ իր ըրած պայմանադրութիւնը, հրաժարելով կանխավճար դումարէն»¹⁰¹ :

Յաջորդ շաբթուան ընթացքին գաղթականական այս խումբին զրեթէ կէսն արդէն իսկ մեկնել էր Հալէպ կամ այլ տեղ : Մնացած 125 ընտանիքները զղջալով դիմեցին, որ իրենք թոյլատրուէին հաստատուելու Մանթար, սակայն «անկարելի եղաւ Բ[արձր] Գոմիսէրութեան կողմէ նպաստուող շարժում մը յառաջ բերել»¹⁰² Այն ատեն՝ ի դէմ մնացող ընտանիքներու թշուառութեան՝ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովը ձեռք առաւ հարցը եւ հոգալով անոնց ճամբորդական ծախսերը ցրուեց զանոնք Չահլէ, Հոմս, Պէյրութ եւ այլ վայրեր :

Վերջացած էր եւ իր աւարտին հասած՝ Մուսա Լեբան հայութեան երկրորդ գաղթը, չէր աւարտած սակայն ցաւը, որ եղաւ տարատունի եղած այս ժողովուրդինը, եւ որուն մասին տակաւին խօսեցաւ ոչ մէկ վաւերագիր :

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. 9 Մարտի, 1921 թ.ի Անգարայի Թուրք-Ֆրանսական դաշնագրիին համար տես՝ Michel Paillarés, **Le Kémalisme Devant les Alliés**, Paris, 1922, pp. 849-352, Paul du Véou, **La Passion de la Cilicie, 1919-1922**, Paris, 1937, pp. 341-343, Amedeo Giannini, **Documenti per la Storia della Pace Orientale, 1919-1932**, Roma, 1933 pp. 172-174:

Ըստ Մուսափա Բեմալի՝ դաշնագրին ստորագրուեցաւ Պեֆիլ Սամիի եւ Ա-

րիսթիտ Պրիանի միջև 11 Մարտին. տես՝ Ghazi Mustapha Kemal, **A Speech October 1927**, Leipzig, 1929, p. 498: Յ Մայիսին, սակայն, Անգարա չեղեալ յայտարարեց այս համաձայնագիրը եւ առ այդ՝ չվաներացուց գայն. տես՝

Gotthard Jaeschke, **Turk Inkilabi Tarihi Kronolojisi, 1918-1923**, cilt I, Istanbul, s. 100;

2. 1921 թ.ի Յուլիսի 11 եւ 12-ի ֆառերով վարչապետ Արիսթիտ Պրիան արդէն իսկ դրեր էր հիմնաքարերը այս բարեկամութեան: Ֆրանսական Երեսփոխանական Ժողովին մէջ արտասանուած այս ֆառերուն համար տես՝ André Mandelam, **La Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Armenien**, Beyrouth, 1970, pp. 401-407:

3. Հոս Լուիս կը գրէ էջատակին, թէ՛ «ազգայնական բուրք պատմաբաններու վարկածներէն դեռ արբշիտ՝ Աբաթիւրք յայտարարեց. «Այն հողը որ քրքական է եղած չորս հազար տարի՝ չի կրնար գերի մնալ օտարի ձեռքին» (տես՝ Geoffrey Lewis, **Turkey**, London, 1965, p. 117): Ըստ Տոքթ. Ապտուրրահման Մելիքի, սակայն, այս խօսքն արտասանուեցաւ Քեմալի կողմէ Ատանայի մէջ, ուր իրեն ի պատիւ տրուած համադիտութեան մը ընթացքին, սեւեր հազած անտիոքցի ազնակ մը ներկայացաւ իրեն եւ խնդրեց որ գիրենք ալ ազատէր. այն ատեն էր որ պատասխանեց անոր, թէ՛ «40 տարի քրքական հողը քշնամիին ձեռքը չի կրնար մնալ» (տես՝ Dr. Abdurrahman Melek, **Hatay Nasil Kurtuldu**, Ankara, 1966, s. 9 սակէ ետք կը նշուի որպէս *ՄԷԼԷ*):

4. Գաշնագիրին համար տես՝ League of Nations, **Treaty Series**, No 4689, vol. 200 (1940-1941), pp. 167-175, J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East**, vol. II, New York, 1980, pp. 226-228:

5. Lewis, pp. 117-118:

6. Հոս Ռապիւսըն իր ընթերցողը կը դրկէ երկու հեղինակութիւններու, որոնք կը զօրացնեն իր վարկածը. այդ վերջիններուն համար տես՝ E. E. Rivinus, **Turkey and Her Near Eastern Neighbours**, Washington: Foreign Service Institute Monographs, Department of State, 1950, pp. 86 ff. եւ Arnold Toynbee, **Survey of International Affairs**, London, 1925, pp. 440-445:

7. Richard D. Robinson, **The First Turkish Republic**, Cambridge, 1963, pp. 173-174, սակէ ետք կը նշուի որպէս *Ռապիւսըն*:

8. 1936 թ.էն սկսեալ վարչապետ Ֆրանսայի Ընկերվարական ձախտի կառավարութեան:

9. Գերմաներէնով այսպէս կը կոչուի գինուորական այն գործողութիւնը, որ 1938 թ.ի Մարտի 11-ին Աւստրիան կցեց Նացի Գերմանիոյ: Աւստրիան կցուած մնաց Գերմանիոյ մինչև 12 Ապրիլի, 1945 թ., երբ այդ վերջինը պարտուած դուրս եկաւ Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմէն:

10. Բարիզի բուրժուազանը :

11. Այսօր, սակայն, ճեռքի տակ կը գտնուին մարդահամարի ֆանի մը տալու-տակներ. այսպէս՝ 1937 թ.ին Ալեքսանդրէի Պաշտպանութեան կոմիտէն կը յայտարարէր հետեւեալ տախտակը.

Թուրքեր	85,242		38.90%
Արաբներ	Ալեքվի	62,124		
	Քրիստոնեայ	18,525		
	Սիւննի	22,461	103,110	47.07%
Հայեր	24,911		11.37%
Այլք	Քիւրտ	4,831		
	Չերքեզ	954		
	Ալպանացի	32	5,817	2.66%
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ	219,080		

Տես՝ Comité pour la défense d'Alexandrette, **Le Sandjak d'Alexandrette est Syrien et Arabe**, No II, Damas, 1937, p. 12.

Սուրիացի Ասննն Ա. Այլիզան իր կարգին կու տայ հետեւեալը 1936-1937 թ.թ. մարդահամարին համար.

Թուրք	85,000	39%	Արաբլսու՝	47,07%
Ալեքվի	62,000	22%	Թրքալսու՝	38,90%
Արաբ Սիւննի	22,000	10%	Հայալսու՝	11,37%
Յոյն Օրթոտոքս	19,000	9%	Այլք՝	2,66%
Հայ	25,000	11%		
Այլք	7000	3%		

Տես՝ Adnan A. Aita. **Le Conflit d'Alexandrette et la Société des Nations**, Damas, [n. d.], p. 5.

Բիւզանդ եղիայեանի յիշատակած թիւերը կը տարբերին մէջբերուածներէն. կը բուրժուազանի անիկա կը վերցնէ զանոնք ազբիւրէ մը, որմէ իր կարգին կը վերցնէ նաև Անքիլիասի կաթողիկոսարանի «Հասկ» պաշտօնաթերթին խմբագրութիւնը: Ըստ եղիայեանի՝ «Ազգերու Լիկայի կողմէ ղրկուած վերահսկիչ յանձնախումբը, երբ կատարեց Սանհազի Մարդահամարը, տեսնուեցաւ որ թուրքերը ընդհանուր բնակչութեան մէջ հազիւ մէկ երրորդ համեմատութեամբ փոքրամասնութիւն մը կը ներկայացնէին: 220.000 ընդհանուր բնակչութեան մէջ միայն 85,000 թուրք էին, իսկ միւս տարբեր միացած կը ներկայացնէին բացարձակ մեծամասնութիւնը, 135,000 — ալավիներ՝ 64,000, արաբներ (իսլամ, չերքեզ, քիւրտ)՝ 22,000, հայեր՝ 27,000 եւ այլ քրիստոնեաներ՝ 18,000: Բայց անմիջապէս Ազգերու Լիկայի Յանձնախումբը ետ կանչուեցաւ թուրքերու ազիկարաբ ցոյցերու ճնշումով, մարդահամարի վրայ երեսփոխանական համեմատական ժողովրդային ընտրութիւնը չկատարուած...: Եւ անզօ-ֆրանկո-թուրք պետական վերին կարգադրութեամբ՝ 40-ի

վրայ 22 թուրք երեսփոխաններ կարգուեցան «նշանակովի» (տես՝ Բիզանդ եղիայ-եան, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ*, 1914-1972, Անթիլիաս, 1972, էջ 500. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *եղիայեան*):

Իր կարգին՝ «Հասկ» պաշտօնաթերթը կը գրէ թէ «220,000 բնակչութեան 85,000-ը, այսինքն 38 առ հարիւրը քիւրճեր կը կազմէին, միւս տարրերը միացած ներկայացնելով մեծամասնութիւնը. Ալեվիներ՝ 64,000, Արաբներ, իսլամ՝ 2երեքգ՝ Քիւրտ՝ 22,000, Քրիստոնեայ՝ 18,000, Հայեր՝ 27,000: Ամէնքը համեմատական ներկայացուցչութեամբ պիտի վարէին նոր երկիրը:

«Սակայն չիրականացաւ: Ազգ[երու] Գաղմակցութեան զրկած Խանն Յանն-նայումը երբ կը կատարէր մարդահամարը, տեսնուեցաւ որ քիւրճերը փոքրամասնութիւն մը կը ներկայացնէին ... Իր կէս համալսէն ետ տուն զրկուեցաւ Յաննայումը» (տես՝ *Սանճաղի Հայոց Գաղթը*, «Հասկ», Ը. տարի, քիւ 7-8, 1939, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 124. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Սանճաղի Հայոց Գաղթը*):

Ազգերու Համադաշնակցութեան Պատուիրակութեան մեկնումէն ետք կայացած երկրորդ ընտրութեան տուեալներուն համաձայն՝ ինչպէս կը յայտնէ Տոքթ. Ապտուրբահման Մելիք, Ալեքսանտրէքի գաւառակն ունէր 35,847 թուրք, 11,319 ալեվի, 5504 հայ, 1845 արաբ, 2098 յոյն օրթոտոֆս, եւ 395 այլ ընտրողներ. տես՝ *Մէլէք*, էջ 65-66:

12. Ըստ Մելիքի տուեալներուն՝ երեսփոխանական ժողովի անդամներուն բաշխումը կը ներկայացնէր 22 թուրք, 9 ալեվի, 5 հայ, 2 արաբ եւ 2 յոյն օրթոտոֆս, որոնք կու գային՝ Անտիոքէն՝ 14 թուրք, 7 ալեվի, 2 հայ, 1 յոյն օրթոտոֆս, եւ 2 արաբ, Ալեքսանտրէքէն՝ 3 թուրք, 2 ալեվի, 1 հայ, եւ 1 յոյն օրթոտոֆս, իսկ Գըրբըլտանէն՝ 5 թուրք եւ 2 հայ. տես՝ նոյնը, էջ 66:

13. Ալեքսանտրէքի քիւրճութեան մէջ է դեսպանը , որովհետեւ օսմաններու աշխարհին մէջ համայնքը որոշողն էր կրօնը, իսկ իսլամը չէր կրնար նոյնանալ քրիստոնեային հետ: Կրօնով, աւանդութեամբ եւ հոգեբանութեամբ անկարելիութիւն մըն էր հին եւ թէ նոր որեւէ թուրքի համար հաւասարութեան պատուանդան մը շնորհիւ քրիստոնեայ հայուն, արաբին եւ յոյն օրթոտոֆսին:

14. Նախապէս Ուաշինկթընի ֆրանսական դեսպան, որ հետագային եղաւ Ֆրանսայի տնտեսութեան նախարար, եւ ապա՝ արտաքին գործերու նախարար:

15. Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար:

16. Ֆրանսերէն բառն է *Levant* , աշխարհագրական վերադիր որ կը սորուի արեւելեան Միջերկրականն եզերող երկիրներու ամբողջութեան:

17. Նախ Հռովմի եւ ապա՝ Անգարայի մօտ Ֆրանսայի դեսպան:

18. René Massigli, *La Turquie Devant la Guerre, Mission à Ankara, 1939-1940*, Paris, 1964, pp. 46-47, ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Մասսիլի*:

19. *եղիայեան*, էջ 502:

20. *ՄԵԼԼԶ*, էջ 44-45. տես նաև՝ Majid Kadduri, **The Alexandretta Dispute**, «The American Journal of International Law», vol. XXXIX, 1945, pp. 420-421. Ըստ Պօղոս Մատուռեանի՝ «Մարդահամարը մեծամասնութիւն կ'ապահովէ արաբներուն: 133,805 ոչ-քրիստոնէսներ, 84,274 քրիստոնէսներ» (տես՝ Մարտիրոս Գուշագեանի եւ Պօղոս Մատուռեան (խմբ.), *Յուշամատեն Մուսա Լէրան*, Պէյրութ, 1970, էջ 491. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Յուշամատեն*): Այս կապակցութեամբ «Հասկ» կը գրէ թէ «Ազգ[եբու] Դաշնակցութեան զրկած խտան Յանճանախումբը երբ կը կատարէր մարդահամարը, տեսնուեցաւ որ քիւրճեր փոքրամասնութիւն կը ներկայացնէին: Եւ որովհետեւ յայտնի դարձաւ թէ քիւրճերուն խոստացուած էր 40-ի վրայ 22 երեսփոխան, իր կէտ մամբէն ետ տուն զրկուեցաւ Յանճանախումբը...» (տես՝ *Սանճագի Հայոց Գաղթը*, էջ 124):

21. *ՄԵԼԼԶ*, էջ 55:

22. Նոյնը, էջ 55-56:

23. *Եղիշահան*, էջ 500:

24. Ռապիմսըն կու տայ 22 Յուլիսի, 1938 քուակմը. տես՝ *Ռապիմսըն*, էջ 303:

25. Կայանալիք ընտրութիւններու յայտարարութեան համար տես՝ *ՄԵԼԼԶ*, էջ 59:

26. Նոյնը, էջ 61: «Հասկ» պարզօրէն կը յայտնէ որ «օրինականացուեցան, նշանակովի եւ ընտրովի միջոցներով, քիւրճ մեծամասնութիւնը երեսփոխաններուն մէջ» (տես՝ *Սանճագի Հայոց Գաղթը*, էջ 124):

27. *ՄԵԼԼԶ*, էջ 65-66. բազդատէ՝ *Եղիշահան*, էջ 499:

28. *Ռապիմսըն*, էջ 303:

29. Ըստ Պէյրութի «Առաւօտ» օրաթերթի տեղեկատուութեան՝ «Արաբական գործակալութիւնը ինկիւրիէն կը հաղորդէ, որ թուրք թերթերը մեծ խորագիրներու տակ կը մեկնաբանեն Սանճագի խորհրդարանին այն որոշումը, որով քրիստոնէսները պարտադիր կը դառնայ Սանճագի մէջ:

«Թերթերը կը քիւլադրեն որ Սանճագը հիթլերական եղանակով գրաւուի եւ ամմիջապէս կցուի Թուրքիոյ: Նման ֆայլ մը վերջ պիտի դնէր Սանճագի երեսակալական ինքնավարութեան, որ «Ժամանակաւոր հանգամանք» ունի» (տես՝ «Առաւօտ», 23 Մարտի, 1939 թ. Ա. տարի, քիւ 96, էջ 3):

30. *Կացութիւնը Հայէպի եւ Սանճագի Մէջ* ընդհանուր վերնագիրի տակ «Առաւօտ»ի բոլորակիցը պարզելէ ետք իշխանութիւններուն դիրքը ոչ-քուրճ ժողովուրդին հանդէպ ընդհանրապէս՝ կը շարունակէ. «Հայ երեսփոխանները լռութեան մատնուած են: Անտիոքի երեսփոխաններէն Յակոբ Դաւիթեան արդէն կիպրոս գաղթած է եւ չ'ուզեր պաշտօնին վերադառնալ: Իսկ միւսը, Նսայի Գազանեան, շատ հաւանական է որ ժողովի չկանչուի: Ալեքսանտրէքցիներն իրենց «ծուլը» կորսընցուցած ըլլալով — ընտանիքներ մնացած են — անշարժութեան դատապարտուած են

և անիլի լաւ օրերու կը սպասեն» (տես՝ «Առաւօտ» 19 Ապրիլի, 1939 թ. Ա. տարի, թիւ 118, էջ 3):

31. *Եղիայեան*, էջ 500. տես նաեւ՝ *Սանճազի Հայոց Գաղթը*, էջ 124: Բայց հակառակ անոր որ Հաքայէն ներս ամէն ինչ կը կատարուէր Անգարայի տուած ուղղութիւններով եւ օրինութեամբ՝ կատարուելիքներուն յառաջացնելիք անախորժ կացութեան առաջին առնելու համար Անգարայի իշխանաւորները հրատարակեցին հերքում մը Մարտի վերջերուն: Ըստ հեռագրական Հաքայ Գործակալութեան՝ Անգարան կ'ըսէր թէ «պատասխանատու շրջանակները մեծ զարմանով կարդացին այն լուրը, որուն համաձայն՝ Էնկիւրին հրաւիրած է Հաքայի խորհրդարանը՝ այդ երկիրը Թուրքիոյ կցելու որոշում տալու: Այս լուրը, որ շրջաբերութեան դրուած է, եւ որ նպատակ ունի մտքերը պղտորելու եւ թիրիմացութիւններ ստեղծելու՝ բացարձակօրէն անհիշող է:

«Ան նպատակ ունի գրգռելու դրացի ժողովուրդները Թուրքիոյ դէմ, որ յետեւեան եղբայրակցութեամբ մը կապուած է անոնց հետ: Հաքայը անկախ երկիր մըն է՝ միջազգայնօրէն ֆանչցուած եւ որուն գերիշխանութիւնը երաշխաւորուած է մեծ պետութեանց կողմէ» (տես՝ «Առաւօտ», 30 Մարտի, 1939, Ա. տարի, թիւ 102, էջ 3):

32. *Մէլեթ*, էջ 65-66. տես նաեւ՝ *Ռապինսըն*, էջ 303:

33. Գաշնագիրին եւ անոր յարակից զանազան յանելուածներուն եւ լրացուցիչ նիւթերուն համար տես՝ Great Britain, H. M. S. O. **British and Foreign State Papers**, 1939, vol. 143, London, 1951, pp. 476-485:

34. *Ռապինսըն*, էջ 304. բաղգատէ՝ *Մէլեթ*, էջ 84: Այս առիթով քրքական Հաքայ Աժանըն մամուլին տուաւ պատկերը վերջին արարին. ըստ անոր՝ «Հաքայի խորհրդարանը անցեալ Հինգշաբթի [29 Յունիսի, 1939 թ.], ժամը 4-ին պատմական նիստ մը գումարեց: Խորհրդարանին բացումը տեղի ունեցաւ շէնքին շրջանակին խնուած ամբողջին բուռն ծափերուն տակ: Ազատութեան եւ մայր հայրենիքին վերադարձը բոլորին դէմքին վրայ կը կարդացուէր:

«Խորհրդարանի ֆարտուղարը, Պէքր Սըտգի, առաջարկ մը կը կարդար, որով 39[°] երեսփոխաններ կը պահանջէին Սաննագի կցումը Թուրքիոյ:

«Խորհրդարանը միաձայնութեամբ փոփոխեց ի նպաստ այս առաջարկին, խանդավառ ոգեկոչումներով: Ճառախօսները ապա բեմ էլան իրենց գոհունակութիւնը յայտնելու Հաքայի կցումին առթիւ:

«Հանրապետութեան նախագահը երկար գեկուցում մը ըրաւ օրակարգին շուրջ: Վարչապետն ալ խօսք առաւ եւ յայտարարեց որ կառավարութիւնը կը միանայ խորհրդարանի պահանջին: Ան յետոյ յարգանքի խօսք ուղղեց թուրք պետական մարդոց հասցէին, յայտնելով որ անոնց աշխատանքով կարելի էրաւ իրականացնել Հաքայի ժողովուրդին պահանջները:

«Երեսփոխանները յետոյ խորհրդարանը լուծուած յայտարարեցին եւ դուրս ելան Հաքայի դրօշը վար առնելու եւ անոր փոխարէն բարձրացնելու թրքական դրօ-

ըը» (տես՝ «Առաւօտ», 5 Յուլիսի, 1939 թ., Ա. տարի, քիւ 183, էջ 3) :

35. Տես՝ ծանօթ. քիւ 4 :

36. *Մասսիլէր*, էջ 205 :

37. Ըսել կ'ուզէ՝ փրանսական դրօշը, որ կազմուած է ուղղահայեաց կապոյտ, ներմակ եւ կարմիր հաւասար երիզներով :

38. *Մասսիլէի*, էջ 208. բաղդատէ՝ «Հասկ», Ը. տարի, քիւ 4, 1939, Ապրիլ, էջ 61 :

39. *Սանճազի Հայոց Գաղթը*, էջ 124-125, տես նաեւ՝ *Եղիայեան*, էջ 504 :

40. Ընդհանուր կացութեան մասին տես՝ 18-30 Յունիսի, 1939 թ., Ա. տարի քիւ 169-179, էջ 1, 1, 3, 1, եւ 1 յաջորդաբար :

41. Հեղ մը եւս *Մասսիլէի* ի յայտ կը բերէ իր անգիտութիւնը հայերու իսկական քիւիմ մտային :

42. *Մասսիլէի*, էջ 217. բաղդատէ *Սանճազի Հայոց Գաղթը*, էջ 125 :

43. *Մէլէք*, էջ 27, 35, 40, 46, 52, 75-76: Բայց արիւնալի դէպքեր տեղի ունեցան նաեւ բուրքերու եւ փրանսացիներու միջեւ: Ըստ Թէմիրեանի վկայութեան՝ «Անտիոքի մէջ պտտիկ դէպքի մը համար հասարակ բուրք զինուոր մը ատըրֆանակը ֆաշիով մի քանի հարուածով գետին տապալեց տեղակալ Շապոն, որուն համար ըսուեցաւ որ ամիրալի մը գաւակն էր: Ֆրանսական կառավարութիւնը ձայն իսկ չհանեց այս դէպքին համար...» (տես՝ Ալպէր Ս. Թէմիրեան, *Քէսապ*, 1909-1940, Պէյրութ, 1956, էջ 201) : Տես նաեւ՝ նոյնը, էջ 202-203 :

44. *Մէլէք*, էջ 57. բաղդատէ՝ *Սանճազի Հայոց Գաղթը*, էջ 125 :

45. *Մէլէք*, էջ 8, 9, 25-26, 30-32 :

46. *Ռապիսալըն*, էջ 301 :

47. *Մէլէք*, էջ 82-83 :

48. Կոչը կ'ակնարկէ Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմով ստեղծուած կացութեան :

49. *Տեղեկազրէր Նպաստից Կեդր[ոնական] Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Գ. տարի, քիւ 4 (21), 1944, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 158: Այս հարցին շուրջ տես նաեւ՝ 1938, «Հասկ», Ը. տարի, քիւ 1, 1939, Յունուար, էջ 2 :

50. Քառասուն անգամ քառասուն ֆայլի չափով տարածութիւն: Տես՝

Diran Kélékian, *Dictionnaire Turc-Français*, Constantinople, 1911, p. 593:

51. Կ'ակնարկէ Հ.Բ.Ը. Միութեան Պէյրութի Մասնաժողովին :

52. Կ'ակնարկէ Հ.Բ.Ը. Միութեան Բարիզի Կեդրոնական վարչութեան :

53. Գեր. Պետրոս Արք. Սարգեան, Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ 1936-1939 թթ., ապա Կաթողիկոս՝ 20 Մայիսի, 1940 թ. էն ետք, վախճանած՝ նոյն տարուան 28 Սեպտեմբերին :

54. Ըստ տուեալներու՝ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ գոյութեան կոչուած եւ «Գրիւր մէկ տալար» ցորենի Հանգանակութեան Յանձնախումբը, որուն գործը հետագային փոխանցուեցաւ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական վարչութեան :

55. Ըստ Հ.Բ.Ը. Միուրեան կեդրոնական վարչության տեղեկագիրին՝ «անոնց տեղափոխման ձեռնարկները շարունակուեցան եւ անոնց ի նպաստ տրամադրուեցաւ Հ.Բ.Ը. Միուրեան ձեռնարկած առաջին եղբայրական Օգնութեան Հանգանակութեան արդիւնքը, 19,472 տուար...» (տես՝ Հ.Բ.Ը. Միուրեան *Ընդհանուր Տեղեկագիրը եւ Հաշուեկշիւն* 35-րդ եւ 40-րդ Տարեշրջաններու, 1940-1945, [Փարիզ, 1946], էջ 24. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Ընդհանուր Տեղեկագիրը, 1940-1945*):

56. Կ'ակնարկուի 19 Յուլիսի, 1939 թուակիր նամակով յիշուած կաթողիկէ գործունէութեան:

57. Ըստ Հ.Բ.Ը. Միուրեան տեղեկագիրին՝ «Յրանսական կառավարութեան եւ հոգատար իշխանութեան ձեռք առած ազդու միջոցներուն եւ ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերմունքին շնորհիւ արտագաղթը կանոնաւորապէս տեղի ունեցաւ, առանց որեւէ անախորժ միջադէպի» (տես՝ Հ.Բ.Ը. Միուրեան, *Ընդհանուր Տեղեկագիրը եւ Հաշուեկշիւն* 34-րդ Տարեշրջանի, 1939, Նիւ Եորք, [1940], էջ 20. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Ընդհանուր Տեղեկագիրը, 1939*): «Հասկ»ի տեղեկաբերին համաձայն՝ «Յուլիս 17-22-ի զանգուածային գաղթէն վերջ, ժամանակ առ ժամանակ Սաննագէն գաղթող փոքրիկ կարաւաններ անցան Սիւրիական եւ Լիբանանեան սահմանները, ուրիշ Յոյն եւ Ալեքի եւ այլ գաղթողներու հետ: Վերջին կարաւանը եկաւ Հոկտ. 7-ին, Ալեքսանտրէքէն Պէյրութ, նաւով, 135 հոգի, մէջն ըլլալով Անտիոքի քեմակալ Գեբը. Տ. Խաղ Արքեպս. Աջապահեան: Նորին Սրբազանութիւնը իր հետ բերաւ նաեւ Սաննագի լուսած եկեղեցիներէն հաւաքուած սպասներ եւ այլ եւ այլ գոյքեր...» (տես՝ *Սաննագի Հայ Գաղթականաց Տեղաւորումը*, «Հասկ» Ը. տարի, քիւ 9-10, 1939, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 138. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Սաննագի Գաղթականաց*):

58. Ըստ Անթիլիասի Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողովի տեղեկագիրին՝ «1939 Յուլիս 10-22-ի միջոցին Սաննագէն ելլող ամէն գաղթական հայուն հնչում դրամ վճարեց իբր օգնութիւն, չափահաս անձի գլուխ 500 ֆրանք եւ անչափահասի գլուխ 200 ֆրանք: Ասիկա բազմաթիւ ընտանիքներ փրկեց սպասման շրջանի անխուսափելի թշուառութենէն, մինչեւ գաղթականներուն իրենց վերջնական կայանները փոխադրութիւն» (տես՝ *Տեղեկագիրը Նպաստից Կեդր. [Նոսական] Յանձնաժողովին*, «Միածան», Գ. տարի, քիւ 4 (21), 1944, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 156): «Այս նպատակին ծախսուեցաւ մօտաւորապէս 5,000,000 ֆրանք. ֆրանք» (տես՝ *Սաննագի Գաղթականաց*, էջ 140):

59. Կ'ակնարկէ Յրանսական Հոգատար իշխանութիւններուն:

60. Ըստ Հ.Բ.Ը. Միուրեան՝ «Յրանսական կառավարութեան կողմէ միլիոններ տրամադրուեցաւ հայ գաղթականներու փոխադրութեան եւ տեղափոխման համար, եւ այդ ուղղութեամբ մեր Միուրեան ջանքերն ու դիմումները, բարոյական թէ նիւթական գոհողութիւնները, բարեբախտաբար արդիւնաւորուեցան» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիրը, 1939*, էջ 20): Մինչ «Հասկ»ի տեղեկաբերը կը հաստատէ թէ «կարեւոր պիտո՞ւն մը կը բանայ Յրանս. կառավարութիւնը գաղթակա-

նաց տեղաւորման համար: Գաղթականաց տեղաւորման գործին յատկացուելու համար՝ Փարիզէն Պէյրուսը հեռագրով փոխադրեց ցարդ 13 միլիոն ֆրանքի գումար մը» (տես՝ *Սանճազի Գաղթականաց*, էջ 140):

61. *Յուշամտեան*, էջ 498:

62. Ըստ պաշտօնական աղբիւրի մը՝ «աւելի քան 12,000 հայեր, գնդապետ Գուլի առաջնորդութեամբ, հեռացան իրենց վերջին բնակավայրէն, ապահով ապաւեն մը գտնելու համար Թրիփոլի, Լաքափոյ եւ Հալէպի շրջանին մէջ» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 20): Մինչ «Հասկ» կը տեղեկագրէ որ Ալեքսանտրէի շրջանի բնակչութեանն մկատառելի մաս մը արդէն իսկ հեռացեր էր, եւ հիմա «գաղթականներու մնացորդները, մօտաւորապէս 15,000 հոգի, եկան երբէկեղորձական կայաններ» (տես՝ *Սանճազի Հայոց Գաղթը*, էջ 125):

48. *Société Maxim* Լիբանանի մէջ դրամական գործառնութիւններ եւ փոխանցումներ կատարող ընկերակցութիւն:

64. Կիւսքաւ կորըքո՝ Ֆրանսայի Ստորին Լուարի շրջանէն ընտրուած ծերակուտական, նախագահը անոր Գործադիր Յանձնախումբին, նախագահ՝ Միջերկրականեան Յանձնախումբի Սուրիոյ եւ Լիբանանի նիւղին:

65. Փոլ տիւ վէու՝ Միջերկրականեան Յանձնախումբի քարտուղար, եւ հեղինակը **Chrétiens en Péril au Mousadagh (Enquête au Sandjak d'Alexandrette)** Paris, 1939, **Les Désastre d'Alexandrette, 1934-1938**, Paris, 1938, եւ **La Passion de la Cilicie, 1919-1922**, Paris 1954 գործերուն:

66. Եղիայեանին յղուած նամակով մը Արշակ Չոպանեան կը յայտնէր Բարիզէն քէ Միջերկրականեան Յանձնախումբին կողմէ առաջուած պատուիրակութիւն մը, որ կը բաղկանար Կիւսքաւ կորըքոյէն, Փոլ տիւ վէույէն եւ ուրիշներէ, «պիտի մեկնին վազն իսկ Մարսէլլ եւ անկից Բորֆու, յետոյ Պէյրուս...»: Երկու օր ետք կ'աւելցնէր քէ «այս երկու պատուական ֆրանսացիները այդտեղ գալու եւ քննութիւն մը կատարելու ծրագիրը կը գործադրեն հայոց օգնութեամբ» (տես՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Արշակ Չոպանեանի Գրականութիւնը*, «Պայքար Տարեգիրք», Պոսքոն, 1952, էջ 32. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Պայքար*): Հետագային՝ կորըքոս եւ տիւ վէու այցելեցին Կաթողիկոսարան, 12 Ապրիլի, 1939 թ.ին (տես՝ «Հասկ», Ը. տարի, քիւ, 5, 1939, էջ 79):

67. Պասիքը «Իեսապէն շուրջ 25 քիլոմէթր հարաւարեւմտեւ ծովեզերեայ շրջան» մըն է, «Լաքափոյ հիւսիսը, 55 քիլոմէթր մօտ ամայի *Պասիք*, ծովեզերեայ պատմական Պոսիդոնի աներակներուն մօտ...» (տես՝ *Եղիայեան*, էջ 505, *Յուշամտեան*, էջ 499, եւ *Սանճազի Հայոց Գաղթը*, էջ 125):

68. Պաշտօնական աղբիւր մը կը գրէ այս առընչութեամբ քէ՝ «1939 Սեպտեմբեր 19 ամսաքիւ պաշտօնագրով մը Բարձր. կոմիսեր Մ. Կապրիէլ Բիւյո Գեր. Սարանեան Սրբազանին կը քիւղարէ, ակնարկելի վերջ Ֆրանսական կառավարութեան նիւթական գոհողութիւններուն, որ Սաննագի գաղթականներուն տեղաւորման գործը լրացնելու համար հայ ազգ[ային] կազմակերպութիւնները եւ մասնա-

ւորաբար Հ.Բ.Ը. Միութիւնը նոր գաղթականներու մէջ կառուցանեն եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ բուժարաններ, օգնեն ոչ հողագործ չհաւոր գաղթականներուն եւ Ռասիւ-Այնի մէջ 200 տուն շինեն, ծանր տուրք մը գաղութահայութեան վրայ գոր իր մասին Հ.Բ.Ը. Միութիւնը սիրայօժար յանձն առաւ հաստուցանել, իր յոյսը դնելով ձեռնարկուած համագոյնին հանգանակութեան յաջողութեան վրայ» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 21) :

69. Ըսել կ'ուզուի՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Պէյրուքի Մասնաժողովը եւ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովը :

70. Հ.Բ.Ը. Միութեան Հալէպի Մասնաժողովի ատենապետը, որ շատ անլի ծանօթ էր որպէս Պարոն՝ հալիպահայութեան եւ պետական շրջանակներուն մէջ : Տէրն էր Հալէպի հռչակաւոր Պարոն Պանդոկին :

71. Այս շրջանին հայ ուսանողութեամբ յորդեցան մանաւանդ Հալէպի Հայ Կարողիկէ Վարդանեան եւ լատին Ռամ վանքի վարժարանները. վերջինը կը գըտնուէր քրքախօս Փեր Պալեանի ղեկավարութեան ներքեւ : Երկու հաստատութիւններն ալ ուսումէ եւ դաստիարակութենէ անլի մտահոգուած էին հայ պատանիներուն եւ պատանուիկներուն կրօնական պատկանելիութեան հարցով՝ նոյնիսկ երբ կը դասաւանդէին հայերէն լեզուն :

72. Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովը կազմեց «Բժշկական Յանձնախումբը, որ վարեց պաշտօնական իշխանութեանց եւ Յանձնաժողովին միջեւ առողջապահական գործերը եւ հիւանդանոցները» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովին*, «Միածան», Դ. տարի, քիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 197) : Բաղդատէ՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, «Հասկ», Թ. տարի, քիւ 2. 1940, Փետրուար, էջ 31 :

73. Ատենապետ Հ.Բ.Ը.Միութեան Պէյրուքի Մասնաժողովի :

74. Ըսել կ'ուզուի Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողով :

75. Կ'ակնարկուի Բարիզի «Յառաջ» օրաթերթի իմբազրապետ Շաւարշ Միսախանի ձեռնարկած հանգանակութեան, որով յաջորդ տարի պիտի հաստատուէր Յառաջ վարժարանը, որ ժամանակի ընթացքին պիտի վերածուէր Յառաջ Գոլէճին :

76. Կ'ակնարկուի Այնեարի եւ Ռասիւ-Այնի գաղթականներուն :

77. Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովը :

78. Կ'ակնարկուի ՏՏ. Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսին, որ վախճանեցաւ 1939 թ. ի Նոյեմբերի 9-ին :

79. Կ'ակնարկուի Ազգային Միութեան :

80. Ըսել կ'ուզուի Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողով :

81. Կ'ակնարկուի Հ.Բ.Ը. Միութեան Նիւ Եորքի Կեդրոնական վարչութեան :

82. Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական վարչութիւնը կը յայտարարէ, քէ «ցաւալի է սակայն ինստուպանի քէ մեր ակնկալութիւնները ի դերեւ ելան, քանզի գաղութները սեւէ փութկոտութիւն ցոյց չտուին, բացի Ամերիկայէն : Անհատական քէ հաւաքական բաղդաստար աննշան գումարներ միայն ստացանք, հակառակ որ

հանգամանակաբանաց ցանկին սկիզբը նույնպես իրենց անունը եւ լուսան դրին ծառայողները... : Կը ցաւիմք նաեւ յայտնելու թէ Հայրենակցական եւ վերաշինաց Միութիւններու ուղղած մեր նոր եւ սրտազին կոչն ալ անլսելի մնաց» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 21) : Իսկ 6 Մայիսի, 1940 բուսակիր իր տեղեկագիրով կարողիկոսական Ռեզիանուր Տեղապահ Տ. Պետրոս Արք. Սարանեան կը հարորդէր լուստոնահայութեան թէ «տեղական օգնութեան հանգամանակաբան արդիւնքը ոչինչ եղաւ : Արտասահմանէն, Հար[ւային] Ամերիկայէն, Եգիպտոսէն, Պաղեստինէն, Կիպրոսէն, Ֆրանսայէն, Պելճիգայէն, Ռումանիայէն, Իտալիայէն հասած նամակները որքան ալ իրենց բարձրագոյն կարելիութեան մէջ՝ մեծ կարիքին փոքրագոյն մասին չէին բաւեր» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Գ. տարի, թիւ 4 (21), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 157) :

83. Հետագային Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողովը պիտի յայտնէր թէ հաստատուած էին վեց դպրոցներ : «Այդ դպրոցները կը գտնուին Այննար, Սուր եւ Պեքաայի շրջանը, հոն ուր ամենէն շատ հաստատուած են համախումբ գաղթականներ Սաննազէն» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Գ. տարի, թիւ 6 (23), 1944, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 237) : Կրթական կեանքի սկզբնական շրջանի մասին տես՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, «Հասկ», Թ. տարի, թիւ 2, 1940, Փետրուար, էջ 31-32 :

84. Անգլիական կրօնական առաքելութիւն կիրանանի մէջ :

85. Նաբանեանի ակնարկած եպիսկոպոսն էր Գեր. Թէոդոսիոս Ապուրժեյը, որ Սուրի գաղթականներուն տրամադրեց Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցին, ուր գոհացում կը գտնէր ոչ միայն հայուն հոգեկան եւ կրօնական կարիքը, այլ նաեւ կրթականը, որովհետեւ հոն «կազմակերպուած է առժամայ վարժարան մը» (տես՝ նոյնը, էջ 32) :

86. Հ.Բ.Ռ.Միութեան կեդրոնական վարչութիւնը կը յայտնէ թէ «Յանձնաժողովը հաստատեց մէյ մէկ հիւանդանոց Սուրի եւ Այննարի մէջ եւ ճրի դարմանատուններ ունեցաւ նաեւ Պէյրութ եւ Հալէպ, ինչպէս նաեւ Ատամնարուծական Գարմանատուն մը Պէյրութի մէջ» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1940-1945, էջ 73 : Տես նաեւ՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, «Հասկ», Թ. տարի, թիւ 2, 1940, Փետրուար, էջ 31) :

87. Կապրիէլ Բիւյո՝ Բարձր կոմիսեր Սուրիոյ եւ կիրանանի Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութեան : Չոպանեանի նամակին գրուած միջոցին՝ անկա կը զբոսնուէր Բարիգ՝ Ալեքսանտրէթի հարցով :

88. Պայքար, էջ 33 :

89. Ըստ «Հասկ»ի տեղեկաբերին՝ զանգուածային գաղթը տեղի ունեցաւ 17-22 Յուլիսին (տես՝ *Սանճաղի Գաղթականաց*, էջ 138) :

90. Գաղթականաց հնամալալ Մարմինը որ ծանօթ է նաեւ որպէս Գաղթականաց Պատուիրակութիւն՝ ունէր իր գրասենեակները Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ եւ ենթակայ էր Հոգատար Իշխանութեան Բարձր կոմիսերութեան. այդ վերջիններուն միջոցով էր որ Հոգատար Իշխանութիւնը կատարեց փոխադրութեան գործը

հայերուն (տես՝ *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 4 (21), Յուլիս-Օգոստոս, էջ 155) :

91. *Եղիայեան*, էջ 505 :

92. *Ընդհանուր Տեղեկազիր*, 1939, էջ 20 : ժամանակակից մը կը վկայէ քէ «Պասիքի մէջ 40 օրուայ իրենց բնակութեան ընթացքին, Մուսա Լեռցիքի քանջան քառասուն տեսակ խոց ու գրկանք՝ ապրելով գաղթականութեան պարտադրած տառապանքի այժման եւ օմեկան : Իր շէն օճախներէն հեռանալով բնութեան տարերքին ենթարկուած՝ անօքեւան, սնունդի պակասէն տառապող, հայրենաբաղձութենէ եւ ապագայի անստուգութենէ մտրակուած ժողովուրդը անխնայօրէն քիբախ դարձաւ հիւանդութեանց եւ յատկապէս *տիզանթերիին* (տես՝ *Յուշամատեն*, էջ 499) : Իր կողմէ՝ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնախումբը կը հաստատէ քէ «Պասիք՝ Լաքաֆիայէն 55 էլմ. դէպի հիւսիս ծովեզերք մը՝ [գաղթականները] այդ բացօթեայ կայանը սպասեցին ամիսէ մը աւելի : Առանց ներութեան չանցաւ սպասման այդ շըրջանը : Իրենց բնիկ լեռներու գով օդէն յանկարծ ծովեզերեայ տաք ու խոնար կլիման իջնելը, սննդառութեան եղանակին փոփոխութեան հետ, ամիջապէս յառաջ բերին հիւանդութիւններ : Մասնաւնդ մանուկներու մէջ համաճարակի ձեւ առաւ փոքրաբուժիւնը» (Տես՝ *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 4 (21), 1944, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 158) : Բաղդատէ՝ *Սանճազի Գաղթականաց*, էջ 138 :

93. Տես՝ *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 4 (21), 1944, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 158 :

94. *Ընդհանուր Տեղեկազիր*, 1940-1945, էջ 73 :

95. *Սանճազի Գաղթականաց*, էջ 138. տես նաեւ՝ *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 4 (21), 1944, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 158 :

96. Տես՝ *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր-ձոկտեմբեր, էջ 195 :

97. *Ընդհանուր Տեղեկազիր*, 1940-1945, էջ 73 :

98. Հիւրիւկ՝ բլուր, յաճախ՝ արուեստական :

99. *Սանճազի Գաղթականաց*, էջ 139. տես նաեւ՝ *Գաղթականներու Տեղադրումը*, էջ 30, եւ *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր-ձոկտեմբեր, էջ 195 :

100. Տես՝ *Սանճազի Գաղթականաց*, էջ 139 :

101. *Տեղեկազիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, քիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր-ձոկտեմբեր, էջ 196 :

102. Նայմը :

**THE SECOND EXODUS OF ARMENIANS
OF MUSA DAGH IN 1939**

LEVON VARTAN

(Summary)

Mostly with the use of hitherto unpublished material in Armenian historiography and with the givens of the memoirs of Dr. Abdurrahman Melek, the onetime prime minister of the Republic of Hatay and later the governor-general of the Turkish province of Hatay, and of the memoirs of Rene Massigli, the onetime Head of the French Special Committee for Hatay and later the French ambassador to Turkey, the author tries to reconstruct the story and the vicissitudes of the second exodus of the Armenians of Mussa Dagh.

The heavily documented paper is composed of three major sections. The first lays the international background on which rests the Republic of Hatay. The second part is made of the unpublished letters, excerpts of letters and various reports of the late Michael Natanian, the General Representative and Educational Inspector of the Armenian General Benevolent Union in Lebanon. Natanian's personal and official papers shed light on the moot points of the exodus and the setting of Armenians in Lebanon. The third section gives the story of the setting of Armenians in various parts of Lebanon, and especially in Ainjar, Tyr, Sidon and Rass-ul-Ain.